

Uloga religije u romanizaciji Liburnije

Iglić, Sara

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:086667>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-02**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Sara Iglčić

Uloga religije u romanizaciji Liburnije

Diplomski rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Uloga religije u romanizaciji Liburnije

Diplomski rad

Student/ica:

Sara Iglíc

Mentor/ica:

doc. dr. sc. Ivana Jadrić-Kučan

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Sara Iglčić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Uloga religije u romanizaciji Liburnije** rezultat mog vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mog rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 4. listopada 2017.

Sadržaj

Uvod	1
Koncept romanizacije - različiti teorijski pristup	3
Rimljani i Ilirik	9
Liburnska autohtona božanstva.....	11
<i>Latra</i>	12
<i>Anzotica</i>	14
<i>Iria</i>	16
<i>Sentona i Iutossica</i>	16
<i>Ica i Icus</i>	18
<i>(H)eia</i>	18
<i>Silvan</i>	19
Razvoj carskoga kulta	20
Početna faza i postavljanje temelja – Julije Cezar i August.....	20
Daljnji razvoj kroz vladarske dinastije	23
Provincijski carski kult u provinciji Dalmaciji.....	26
Pokrajinski carski kult u Liburniji.....	27
Municipalni carski kult u Liburniji.....	34
<i>Alvona</i>	35
<i>Tarsatica</i>	35
<i>Senia</i>	36
<i>Arba</i>	37
<i>Apsorus i Crexa</i>	37
<i>Argyruntum</i>	38
<i>Aenona</i>	39
<i>Iader</i>	42
<i>Nedinum</i>	46
<i>Asseria</i>	47
<i>Varvaria</i>	49
<i>Burnum</i>	49

Zaključak.....	51
Izvori.....	55
Literatura	55

Uvod

Rimsku arheologiju 19. i 20. stoljeća obilježio je pojam romanizacije. Prvi se pojam razvija na kraju 19. i početkom 20. stoljeća zahvaljujući radu Theodora Mommsena i Francisa Haverfielda. Od tada termin doživljava različite definicije i preoblikovanja te se promjenom povijesnih okolnosti samog istraživanja svakih nekoliko desetljeća iznova definira. U radu se daje pregled svih važnijih pravaca koji su oblikovali pojam i njegovo značenje.

Nakon poglavlja romanizacije kreće se s razradom materijalne građe koja nam pruža uvid u duhovni život liburnskog stanovništva od konačnog rimskog osvajanja na početku nove ere i osnivanja provincije Dalmacije.

Prije rimskog osvajanja jadranske obale i unutrašnjosti te uspostavljanja provincije Dalmacije željeznodobni narod koji je obitavao na obalnom pojasu sjevernog i srednjeg Jadrana bili su Liburni. O liburnskoj religiji i vjerovanjima ne znamo mnogo, ali rimskim osvajanjem Liburni su svoja autohtona božanstva počeli bilježiti i štovati na rimski način i u rimskoj formi. Situacija koju su Rimljani zatekli nije bila homogena. Naime, na liburnskom području bilo je mnogo manjih zajednica koje su bile okupljene ne samo kao Liburni nego i kao žitelji provincije Dalmacije. Kako nam je poznato iz arheološkog materijala, različite liburnske zajednice štovale su različite kultove. Ono što je zajedničko zajednicama na istočnoj jadranskoj obali jest to što su se štovali kultovi plodnosti u različitim oblicima i personificirani u božanstva različitih imena. U radu će se razmotriti sva dosad poznata božanstva štovana na liburnskom području, a ponegdje i šire zbog takvog karaktera određenih božanstava. U obzir se mora uzeti i različit razvoj određenih područja tijekom razdoblja nakon konačne uspostave rimske vlasti.

Rimljani nisu imali ujednačen skup religijskih vrijednosti te je religija kao živi organizam doživljavala mnoge promjene - od uvođenja novih božanstava, dodavanja atributa onim starima te sinkretizama s raznim mediteranskim božanstvima. Nesumnjivo je da je utjecaj na rimsku religiju bio uvelike označen rimskim osvajanjima i susretanjem novih religijskih obrazaca različitih naroda koji su obitali na osvojenim područjima. Dakle, osvajači su utjecali na osvojene, ali i osvojeni na osvajače. Problem oblikovanja religijskih obrazaca je kompleksan, prepun regionalnih osobitosti. Rad daje pregled autohtonih božanstava koja su Rimljani susreli u novoosnovanoj provinciji Dalmaciji, ali i

kako su se liburnska božanstva mijenjala u novom okruženju i pod utjecajem rimskog načina života te pristupa religiji.

U drugom dijelu rada obrađuju se carski kult i njegove manifestacije u Liburniji kroz natpise i skulpture. Već od 19. stoljeća počinje zanimanje za rimski carski kult. Otada se mnogo toga napisalo o toj temi te se carski kult doživljava kao jedan od važnijih alata za romaniziranje stanovništva kako novoosvojenih područja tako i starijih provincija. Carski se kult počinje formirati u vrijeme Cezara, ali možemo reći da je glavnina sadržaja formirana upravo u vladavini njegova nasljednika, Oktavijana, kasnije Augusta. Postojale su razlike u carskom kultu i nije ga bilo jednostavno uvesti na sva područja podjednako. Tako se kult organizira po provincijama, pokrajinama i municipijima te brojne zajednice u Rimskom Carstvu pristupaju kultu na različite načine. Carski kult razvija se kroz vladarske dinastije u Carstvu pa se sukladno vremenu mijenjao. Neke dinastije nisu imale jak legitimitet, pojedini su carevi pak odlazili predaleko s veličanjem samih sebe, a ponekad se kult morao prilagoditi nemirnim vremenima. Sve u svemu, carski kult dobio je svoje temelje za Augusta pa se s vremenom kao živi organizam mijenjao i prilagođavao do njegova kraja, prihvaćanja kršćanstva, kada se gubi smisao štovanja preminulih božanskih careva i živućeg cara kao boga. Carski kult obrađen je u nekoliko cjelina. Prvo, ukratko je predstavljen carski kult i njegov razvoj kroz dinastije, potom se razrađuje uvođenje kulta na područje provincije Dalmacije i Liburnije te se bavi pitanjem pokrajinskoga kulta u Liburniji sa središtem u Skardoni. Obraduje se i municipalna razina štovanja u Liburniji te se razmatraju spomenici koji to dokazuju.

Glavni problemi s kojima se susrećemo pri obrađivanju materijala iz rimske vladavine u Liburniji su same definicije pojmova 'rimsko' i 'liburnsko' te 'romanizacija'. Romanizaciju kao kompleksan proces najbolje je promatrati regionalno ili lokalno upravo zbog različitih identiteta s kojima se rimska vlast susreće na različitim područjima. O definiranju 'rimskog' i 'liburnskog' identiteta bit će nešto riječi, ali rad se neće zasnivati na tome. Više predstavlja sakupljeni materijal koji ima rimske i liburnske značajke koje su se u stoljećima nove ere prožimale stvarale regionalni liburnski identitet u skladu s pojedinim rimskim formama i obrascima, ali zadržavajući ponegdje osobitosti koje potječu iz vremena prije rimskog osvajanja.

Koncept romanizacije - različiti teorijski pristup

Kada se proučava antička arheologija, teorija romanizacije je sveprisutna. Tradicionalno se promatra kao proces 'nametanja' rimskih ideala, vrijednosti, načina života i jezika stanovništvu na osvojenim područjima Carstva, a sama teorija razvija se još u 19. stoljeću. Ono što je bitno promotriti kod različitih pristupa teoriji romanizacije su okolnosti pod kojima su nastajale. Naime, u daljnjem tekstu uz glavne promjene u teoriji romanizacije spomenut će se i glavni utjecaji na povjesničare i arheologe koji su razmatrali romanizaciju jer okolnosti pod kojima se neko razmišljanje razvija podložno je vanjskim povijesnim čimbenicima.

Temelje tradicionalne teorije romanizacije postavio je Theodor Mommsen. Kao jedan od najvažnijih znanstvenika za rimsku povijest 19. stoljeća,¹ on u svom djelu *Rimska povijest* gradi teorijski okvir romanizacije koji kasnije razvija Haverfield.² U petom tomu djela *Römische Geschichte*³ donosi 'latinsko-grčki civilizacijski proces u formi usavršavanja urbanih zajednica i postepeno uvlačenje barbarskih ili stranih elemenata u ovaj krug gdje su potrebna stoljeća stabilnih aktivnosti i mirnog razvoja'.⁴ Naime, Mommsen nikada izravno ne spominje pojam romanizacije iako smatra da su Rimljani na osvojena područja širili svoju 'civilizaciju' te taj proces smatra jednakim na svim prostorima Carstva, odnosno u svim provincijama, a naglasak stavlja na homogenost iste civilizacije. On taj proces naziva *romaniziranje*.⁵ Ne možemo ne uzeti u obzir okolnosti pod kojima je djelo *Rimska povijest* nastalote Mommsenova osobna politička stajališta. Naime, Mommsen je bio zagovaratelj ujedinjenja svih njemačkih naroda te je sudjelovao u revoluciji 1848. godine. Nakon revolucije i njemačkih kolonijalnih težnji te, kako je Mommsen vidio, autokratskih osobina Bismarcka s kojima se nije slagao, moguće je da uviđa sličnosti između Rimske Republike koja je ujedinila italski poluotok te kasnije Carstva koje se počelo širiti s tadašnjom situacijom u njegovoj zemlji koja se protivila njegovim načelima slobode i jednakosti.⁶

¹ Mommsen poznavanju rimske povijesti pridonosi i sakupljanjem te prevođenjem rimskih natpisa u djelu *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

² T. MOMMSEN, 1909, 4. (Prvo izdanje iz 1886.); F. HAVERFIELD, 1915, *The romanization of Roman Britain*

³ *Römische Geschichte* djelo je u pet tomova, a u petom poglavlju pod naslovom *Die Provinzen von Caesar bis Diocletian* donosi se navedena teorija o 'romaniziranju' pokorenog stanovništva.

⁴ T. MOMMSEN, 1909, 4.

⁵ T. MOMMSEN, 1909, 67-86. Koristi pojam *rommanisierung* (eng. *romanising*)

⁶ M. A. JANKOVIĆ, 2013, 750.

Nakon Mommsenove teorije o postupnom nestajanju 'barbarskih' elemenata pod utjecajem širenja rimske kulture, istim se problemom pozabavio Francis Haverfield u svojem djelu *The Romanization of Roman Britain*, koje je prvi put objavljeno 1905. godine. Iz samog naslova vidljiva je upotreba pojma romanizacija koji je cijelo stoljeće jedan od važnijih fokusa rimske arheologije. Haverfield prvi donosi i definira pojam romanizacija te se, za razliku od Mommsena koji obuhvaća sve provincije, fokusira na Britaniju. Unatoč tome, donosi opću definiciju romanizacije smatrajući da Rimljani na svijet donose poboljšanje, osiguravaju unutarnji mir Carstva, čuvaju ga izvana od 'barbara' te donose rimsku civilizaciju u obliku jezika, urbanizma i rimskih načina u provincije sve dok se stanovništvo tih provincija nije prilagodilo u koherentnu kulturu.⁷ Dakle, osvojeno stanovništvo je time bile romanizirano. Haverfield u rimskoj civilizaciji vidi temelje svijeta kakav je bio poznat u 20.stoljeću. Naime, smatra da kultura Rima nije sačuvana tijekom stoljećadanašnje društvo i civilizacija ne bi bili to što jesu.⁸ Haverfield smatra da je novoosvojeno stanovništvo težilo preuzeti rimsku kulturu jer su uviđali koliko je naprednija pa samim time Carstvo nije imalo potrebu prisiljavati stanovništvo na romanizaciju. Osim toga, naglašava kako nije u svim provincijama romanizacija tekla glatko i da su vidljive poneke razlike u brzini prihvaćanja rimskog te napominje da je ipak elita nosilac romanizacije.⁹Haverfieldovo stajalište treba, kao i Mommsenovo, staviti u kontekst tadašnjih povijesnih prilika.Naime, iz njegova koncepta romanizacije vidljiv je neupitan utjecaj tadašnje imperijalističke Engleske. Njegov stav o nadmoćnoj rimskoj civilizaciji koja inferiornim društvima pruža priliku za sudjelovanje u naprednijem svijetu te poboljšanju njihovih života zasigurno je utjecaj društva iz kojeg potječe i koje ga okružuje. U prilog toj teoriji navodi se i činjenica da uspoređuje Rimljane i 'barbare' s vladavinom 'civiliziranog bijelog čovjeka nad neciviliziranim Afrikancima'.¹⁰ Dakle, njegovo stajalište je uvelike podložno utjecaju društva iz kojega potječe te je osnovna ideja njegove teorije da su Rimljani bili poboljšanje osvojenom stanovništvu inferiornije kulture.

Daljnji razvoj teorije romanizacije nastavlja se na temeljima koje je postavio Haverfield. Naime, Collingwood, Haverfieldov nasljednik, u ranijim djelima reflektira rad Haverfielda, ali kasnije donosi novi smjer u teoriji romanizacije na temelju proučavanja Britanije.¹¹ Colingwood u djelu *Roman Britain*¹² donosi da osvojeno stanovništvo Britanije

⁷ F. HAVERFIELD, 1915, 10-11.

⁸ F. HAVERFIELD, 1915, 11.

⁹ F. HAVERFIELD, 1915, 13-22.

¹⁰ F. HAVERFIELD, 1915, 13.

¹¹ R. HINGLEY, 2000, 131.

nije samo preuzelo sve rimske civilizacijske tekovine, nego da se prožimanjem 'stare' i 'nove' kulture razvija svojevrsan rimsko-britanski tip kulture, što proučava na različitim razinama.¹³ Jedan od aspekata Collingwoodova viđenja romanizacije jest razlika u ruralnim naseljima. Naime, u urbaniziranim središtima stupanj romanizacije je velik, no u ruralnim krajevima raspoznaje dva tipa naselja - romanizirani tip koji predstavljaju vile te sela autohtonog stanovništva koja su poprimila neke rimske značajke, ali su u osnovi ostala autohtona.¹⁴ Nadalje, Collingwood ističe kako romanizacija nije tekla jednolično u cijeloj Britaniji nego se razlikovala po regijama, a naglasak stavlja na spremnost stanovništva Britanije u prihvaćanju i sjedinjenju toliko različitih kultura poput rimske i keltske.¹⁵ Problem Collingwoodove teorije romanizacije je, kako ističe Webster, zanemarivanje odnosa moći između kolonizatora i koloniziranog stanovništva te promatranje prožimanja dviju kultura kao jednostavnog procesa koji nije nailazio na veće probleme.¹⁶

Sljedeći korak u razvoju termina romanizacije te njegova značenja i svega što obuhvaća razvija se u Velikoj Britaniji šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća. Riječ je o tzv. nativističkom smjeru s Richardom Reeceom kao jednim od istaknutijih nositelja. Za nativistestanolništvo nikada nije bilo u potpunosti romanizirano, dapače, ono je zadržalo svoj identitet i način života tijekom rimske vladavine, ali to nije javno manifestiralo, a rimski način života bio je prihvaćen samo javno.¹⁷ Dakle, viđenje nativista uključivalo je otpor lokalnog stanovništva prema 'rimskome', što dotadašnji modeli nisu uzeli u obzir. Hingley ističe kako je popularnost nativističkog smjera zasigurno plod tadašnjega postkolonijalnog vremena i promjene u svijesti prema odnosu autohtonog stanovništva.¹⁸ Takvo viđenje romanizacije isključuje model koji predstavlja Collingwood, svojevrsnu mješavinu rimsko-britanske kulture, te zapravo pretpostavlja rimsku kulturu i u ovom slučaju britanskukao dvije kulture u opoziciji.

Martin Millet u svom djelu *Romanization of Britain* nudi odmak od nativističke teorije iako napominje da znanstvenici njegova vremena nude novi pristup kulturnoj promjeni rimskog vremena odbijajući dotadašnje stavove o romanizaciji i unoseći otpor britanskog

¹² Prvo izdanje iz 1923.

¹³ R. COLLINGWOOD, 1932, 92-111.; R. COLLINGWOOD, 1936, 4-5., 17-18. Među ostalim Collingwood spominje i antropološke analize rimsko-britanskog tipa.

¹⁴ R. COLLINGWOOD, 1936, 209.

¹⁵ R. COLLINGWOOD, 1936, 5.

¹⁶ J. WEBSTER, 2001, 212.

¹⁷ J. WEBSTER, 2001, 212.; R. HINGLEY, 2005, 40.

¹⁸ R. HINGLEY, 2005, 40.

stanovništva u raspravu.¹⁹ Millett na osnovi Haverfielddove teorije donosi romanizaciju kao sintezu jedne kompleksne kulture oblikovane različitim utjecajima, u ovom slučaju rimske, i autohtone, u ovom slučaju britanske.²⁰ Kritika Millettova modela romanizacije odnosi se na to što se, kao i kod Haverfieldda, teorija prije svega temelji na autohtonoj eliti kod prenošenja kulturnih značajki.²¹ Millett smatra da elita imitira rimsku materijalnu kulturu zbog koristi koju tako dobiva, prije svega zadržavanje svojeg položaja, dok niži slojevi doživljavaju manje intenzivnu varijantu romanizacije.²²

S vremenom se teorija romanizacije sve više razvija te različiti istraživači rimske povijesti donose različita značenja i teorije pojma romanizacije. Greg Woolf ističe da prvo treba istražiti što znači biti Rimljanin tuda je kulturni relativizam stajalište s kojega treba promatrati romanizaciju te 'barbarsku' i 'klasičnu' civilizaciju.²³ Woolf smatra da je autohtono stanovništvo (prije svega elita) iskoristilo priliku usvojiti rimsku kulturu kako bi samo sebi priskrbilo privilegirana mjesta u društvu, kako je to vidio i Millett.²⁴ Nadalje, prema Woolfovu tumačenju, 'biti Rimljanin' nije značilo postajati kao drugi stanovnici Carstva nego sudjelovati u kulturnom sustavu koji je bio produkt rimske moći te samim time ga i preoblikovati.²⁵

Jedan od zanimljivih pristupa romanizaciji je i onaj Jane Webster. Naime, ona koristi pojam *kreolizacije* umjesto termina romanizacije. Pojam *kreolizacije* označavao bi stapanje dvaju jezika u jedan dijalekt.²⁶ Primjenom tog pojma na romanizaciju, odnosno na kontakt dvaju ili više različitih kulturnih skupin nastala bi nova kulturna manifestacija. Webster naglasak u proučavanju stavlja na religiju te se poziva na model romanizacije koji bi umjesto elite promijenio fokus na sve društvene grupe Carstva, osobito one manje proučavane, kao što su ruralno i gradsko siromašno stanovništvo.²⁷

Pojam romanizacije obilježio je rimsku arheologiju, no u novije vrijeme javljaju se i oni koji promišljaju o korištenju termina romanizacija zbog prevelike 'prtljage' koju on nosi nakon stoljeća proučavanja. David Mattingly smatra da termin romanizacijatreba

¹⁹ M. MILLETT, 1990, xv

²⁰ M. MILLETT, 1990, 1.

²¹ J. WEBSTER, 2001, 214.

²² R. HINGLEY, 2005, 41.; D. J. MATTINGLY, 2011, 206.; V. GLAVAŠ, 2015, 20.

²³ G. WOOLF, 1998, 5. Ovdje bi značilo da je svaki kulturni sustav jednake vrijednosti te da ne postoji onaj 'bolji' i superiorniji.

²⁴ G. WOOLF, 1998, 239.

²⁵ G. WOOLF, 1998, 239. U tom kontekstu spominje se i *terra sigillata* izrađivana u Galiji koja je označavala rimsku materijalnu kulturu prilagođenu rimsko-galskoj eliti, 188-201.

²⁶ J. WEBSTER, 2001, 217. *Kreolizacija* je pojam koji se veže uz *Novi svijet*, označava multikulturni kontakt između Europljana, Afro-Amerikanaca te karipskog stanovništva.

²⁷ J. WEBSTER, 2001, 223.

izbaciti iz upotrebe ako želimo kvalitetno proučavati kulturnu različitost tijekom Carstva jer je definiran u imperijalističko doba koje nosi veliki značaj tradicionalnih viđenja pojma.²⁸

Kada se govori o romanizaciji, govori se o rimskom identitetu koji se prenosi na zajednice koje su osvajanjem postale dio Carstva. Hingley smatra da je romanizacija kulturni konstrukt koji nastaje pod utjecajem imperijalističke ideologije teda je pogodniji pojam za definiranje odnosa unutar Rimskog Carstva *globalizacija*.²⁹ Termin koristi kako bi povezo dva aspekta u proučavanju rimske prošlosti, a to su globalna perspektiva i regionalna kulturna različitost.³⁰ Rimski svijet je, prema njegovu mišljenju, dinamičan. Kritiku upućuje prethodnim istraživačima zbog mišljenja da mogu odvojiti kontekst svijeta u kojem žive od proučavanja prošlosti te smatra da se mora proučavati i kontekst vremena u kojem se istražuje kako bi se pokušao izbjeći utjecaj na rezultate istraživanja.³¹ Jedino takvim pristupom moguće je ostvariti objektivnu sliku vremena koje se proučava. Istražujući koncept 'rimske kulture' Hingley navodi kako to nije objektivni i jednoznačan termin za koji se zna što podrazumijeva nego kako proučavanjem i različitim interpretacijom svega što se smatra rimskim možemo vidjeti kako se 'rimsko' izražava u različitim provincijama u kontekstu lokalnih potreba.³² Materijalna kultura povezana je s načinom života u Carstvu tako što su njome bile prenošene poruke o politici, religiji i kulturi. Materijalna kultura nije odvojena od društvenog života nego pomaže odrediti uloge i odnose unutar društva, a upravo je na taj način korištena i materijalna kultura rimskog imperijalističkog diskursa. Hingley ističe da su materijalna dobra, arhitektura, tipovi odjeće, natpisi i slično koje je koristila elita u cijelom Carstvu istaknuto bi prikazala svoju povezanost s Rimom, čime elita razvija različite elitne identitete regionalnog ili lokalnog karaktera, te se šire i prema nižim slojevima društva diljem Carstva globalizacijom.³³ Ono što bi se moglo kritizirati kod Hingleyjeva stava o romanizaciji, odnosno globalizaciji, jest naglasak na eliti koja je nesumnjivo imala velik utjecaj na prenošenje 'rimske kulture', ali nije bila jedina u tom procesu.³⁴

Louise Revell pokušava definirati što je to 'rimsko', pojam koji se višeznačno koristi i za isticanje materijalne kulture, za vremenski okvir, etnicitet te geografsko područje. Kako

²⁸ D. J. MATTINGLY, 2011, 38-41., 205-206.

²⁹ R. HINGLEY, 2005, 1-15.

³⁰ R. HINGLEY, 2005, 2.

³¹ R. HINGLEY, 2005, 4.

³² R. HINGLEY, 2005, 47.

³³ R. HINGLEY, 2005, 72-80.

³⁴ V. GLAVAŠ, 2015, 26.

je vidljivo da su to pojmovi koji su povezani, ali ne jednaki, smatra da 'rimsko' treba gledati ne kao strogo definirani entitet nego kao diskurs mogućnosti s mogućim brojnim interpretacijama.³⁵ Osim toga, napominje kako ne možemo zamišljati rimski svijet kao homogen nego kao svijet s nekim zajedničkim osobinama, ali i s brojnim lokalnim varijacijama i upravo taj paradoks smatra osnovnim dijelom rimskog identiteta koji proučava u svojem radu.³⁶

U hrvatskoj arheologiji definicija i teorija romanizacije ne doživljavaju velike promjene i različite pristupe kao što je to vidljivo u britanskoj arheologiji. Mommsenov koncept se dugo zadržava te se ne mijenja mnogo tijekom 20. stoljeća. Rendić-Miočević romanizaciju vidi kao proces prenošenja rimskih oblika i kulturnog života na autohtono stanovništvo koje ipak u određenom stupnju uspijeva sačuvati svoju tradiciju, što je odmak od izvorne Mommsenove teorije.³⁷ U hrvatskoj arheologiji romanizacija se proučava sporedno kada se istražuju određeni aspekti kulture poput urbanizma,³⁸ religije,³⁹ natpisne građe i slično. U novije vrijeme Danijel Džino pruža nov pogled na romanizaciju Ilirika definiranjem identiteta te njegovim promjenama i izražavanjem u novim kontekstima⁴⁰, a Vedrana Glavaš proučava romanizaciju na području sjevernog i srednjeg Velebita te u svom doktorskom radu donosi pregled teorija romanizacije u svijetu i Hrvatskoj, a bavi se i problemom identiteta i krajolika te time kako se oblikuju pod rimskom vladavinom.⁴¹

Romanizacija je kompleksan pojam koji je doživljavao mnoge promjene u sadržaju te svom značenju. Od početaka kada je bio definiran kao jednostavno prenošenje tekovina jedne superiornije civilizacije 'barbarskim' narodima do danas kada samu upotrebu termina neki autori izbacuju zbog prevelike količine asocijacija i 'prtljage' koje on nosi sa sobom. Problem promatranja procesa stapanja različitih kultura i onoga što smatramo rimskim upravo je u definiciji pojmova. Što je ono uistinu 'rimsko', a što je 'strano' i 'autohtono'? Kako se taj proces različito razvija na različitim područjima, možda je rješenje u promatranju procesa prenošenja 'rimskoga' na lokalnoj razini i kako se on manifestira u različitim zajednicama. Ono što čini zajednicu i njezin identitet jest složen skup individualnih identiteta, a kada se tome pridoda ono što nazivamo rimskim

³⁵ L. REVELL, 2009, x.

³⁶ L. REVELL, 2009, 2.

³⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 426.

³⁸ M. SUIĆ, 2003 Pruža pregled predrimskih naselja i njihov razvoj prema rimskim urbanim središtima.

³⁹ J. MEDINI, 1984; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, R. MATIJAŠIĆ, 2013.

⁴⁰ D. DŽINO, 2012; D. DŽINO, 2012b; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013.

⁴¹ V. GLAVAŠ, 2015.

identitetom, imamo iznimno složenu i višeslojnu situaciju ‘novoga’ (hibridnog) identiteta u Rimskom Carstvu.⁴²

Rimljani i Ilirik

Pojam Ilirka vuče korijene od grčkog pojma Ilirija, kojim se obuhvaća područje sjeverozapadno od Grčke koje je nastanjeno Ilirima. Grčki pojam iz klasičnog razdoblja preko helenističkog do rimskog podrazumijeva područje od Jadrana do Save i od Alpa do Morave. Rimsko ovladavanje područjem Ilirika počinje od 229. g. pr. Kr. s Prvim ilirskim ratom, a konačnu vlast nad cijelim područjem Ilirika uspostavljaju nakon Batonova ustanka 9. godine.⁴³ Vjerojatno to područje nije gledano kao jedno veliko ujedinjeno područje, nego je tako bilo promatrano tek nakon što je nad njim uspostavljena rimska vlast. Nakon Cezara Ilirik je ustrojen kao provincija u pravom smislu riječi s namjesnikom na čelu.⁴⁴ Nakon Oktavijanovih akcija na Jadranu od 35. g. pr. Kr. do 33. g. pr. Kr., 13. g. pr. Kr. Agripa predvodi pohod na Panoniju, nakon čije smrti 12. g. pr. Kr. pohod preuzima Tiberije te se nastavlja do 9. g. pr. Kr. u Dalmaciji i Panoniji.⁴⁵ Također, 11. g. pr. Kr. August reorganizira upravu Ilirika te ona postaje carska provincija na čelu s Augustovim legatima senatorskog staleža.⁴⁶ Zadnji stadij u širenju rimske vlasti Ilirikom bio je tzv. Panonsko-delmatski ustanak ili Batonov ustanak koji traje od 6. do 9. godine. Uskoro dolazi do podjele Ilirika na Donji ili *Inferior* i Gornji, odnosno *Superior*, što bi odgovaralo Panoniji i Dalmaciji. Nije u potpunosti sigurno koje se godine dogodila ta podjela, ali vjerojatno nakon ustanka ili neposredno nakon Augustove smrti. Najraniji epigrafski dokaz o postojanju odvojene provincije, Dalmacije, potječe iz Tiberijeva vremena. Glavni grad provincije Dalmacije bila je Salona, a u njoj su bile smještene i dvije legije, VII. i XI. u logorima Burnum i Tilurij.⁴⁷

Kako piše Plinije, narod Liburna rasprostire se na kopnenom i otočnom području sjevernog i srednjeg Jadrana između rijeke Raše i Krke. Na sjeveru graniče s histarskom kulturnom skupinom kod rijeke Raše, a od Učke na jugoistok prema unutrašnjosti graniče s Japodima. Na rijeci Krki bila je granica s Delmatima, a na prostoru oko izvora Zrmanje s

⁴² Identitetom u romanizaciji bave se, među ostalim, P. S. WELLS, 1998; L. REVELL, 2009; D. J. MATTINGLY, 2011; D. DŽINO, 2012b; A. DOMIĆ KUNIĆ, D. DŽINO, 2013; V. GLAVAŠ, 2015.

⁴³ A. DOMIĆ-KUNIĆ, D. DŽINO, 2013, 42.

⁴⁴ R. MATIJAŠIĆ, 2014, 23.

⁴⁵ A. DOMIĆ-KUNIĆ, D. DŽINO, 2013, 151-170.

⁴⁶ *legatus Augusti pro praetore*, I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 90-91.

⁴⁷ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 90-94.

Ditionima.⁴⁸ Granice Liburna su često problematične, pitanje je u kojoj su se mjeri Japodi iz unutrašnjosti probili na obalu, koja je njihova granica, odnosno s kojom se rijekom poistovjećuje rijeka Telavij poznata preko Plinija i Ptolomeja. Neki smatraju da je to rijeka Zrmanja, no Čače ukazuje na to da je to malo vjerojatno te da tu rijeku treba poistovjetiti s rijekom Žrnovnicom između Sv. Jurja i Stinice kod Jablanca, odnosno između gradova Lopsike i Ortople. Jedan od argumenata drugih istraživača jest da se ne bi spominjao neznatni tok rijeke Žrnovnice nego da je riječ o rijeci Zrmanji te upućuju na velik broj gradina oko njezina toka, što bi značilo da je to pogranično područje. No kod Plinija se samo spominje rijeka Telavij kao granica između kulturnih skupina Japoda i Liburna, a iz Ptolomejeve *Geografije* vidi se poklapanje njegovih podataka i koordinata s rijekom Telavij te se pretpostavlja da nije napravio grešku pri njezinu upisivanju.⁴⁹ Granice su na mjestima problematične, kao što je vidljivo iz navedenog primjera. Treba uzeti u obzir da Plinije navodi granice Liburnije i Japodije na početku Augustove vladavine te da je to vjerojatno podjela rimske vlasti, a ne etnička granica dviju kulturnih skupina. Za temu koja se toliko ne odnosi na etnicitet nego na područje to pitanje nije toliko presudno pa ne treba ulaziti u detalje.

Tijekom stoljeća liburnske kulture neke su zajednice zauzele vodeće mjesto, kao što su antički *Iader*, *Aenona*, *Nedinum*, *Asseriai Varvaria*, a manje zajednice poznatih željeznodobnih gradina kao Velika Mrdakovica i Gradina kod Dragišića polako su napustile svoja središta te počinju propadati. U vrijeme Augustove vladavine južna Liburnija ostala je iznimno važno središte osiguravši si poziciju boreći se na strani Cezara tijekom građanskog rata.⁵⁰ Vrijeme 1. stoljeća prije i poslije Krista je razdoblje kada mnoga središta postaju iznimno važna, prije svega *Iader* koji postaje kolonija. Zbog natpisa nađenog u Zadru, koji Augusta imenuje *parenscoloniae*, neki vjeruju da je upravo u njegovo vrijeme Zadar postao kolonija, no to se može promatrati i na drugi način - da je August pokrovitelj grada kojem iskazuje zahvalnost zbog sudjelovanja u bitki kod Akcija.⁵¹ Kako je pokroviteljstvo cara i carske obitelji jedan od oblika carskoga kulta, jasno nam je zašto je to važno. U doba Augusta gradi se i zadarski forum koji je u vrijeme Tiberija ukrašen prikazima Jupitera Amona i Gorgona, što su jedni od simbola carske moći i spadaju u carsku ikonografiju.⁵² Još neki gradovi u Liburniji zauzimaju važnu ulogu u

⁴⁸ A. KURILIĆ, 2008, 9.

⁴⁹ S. ČAČE, 2007, 69-76.

⁵⁰ S. ČAČE, 2006, 65-73.

⁵¹ M. SUIĆ, 1981, 149-151.

⁵² I. JADRIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 83.; N. CAMBI, 2005, 24.

ranom Carstvu, kao što su *Aenona*, *Scardona* i *Colentum*, no o njima će biti riječi kod municipalnog te pokrajinskoga carskog kulta.

Liburnska autohtona božanstva

U Liburniji je epigrafski potvrđeno nekoliko božanstava tijekom rimskoga razdoblja. U većem broju poznata su ženska božanstva, među kojima se po broju posveta ističe *Latra*, a uz nju su poznate i *Venera Anzotika*, *Sentona* te *Jutosika*.⁵³ Teško je u potpunosti razgraničiti štovanje određenih božanstava na nekom području jer granice regija kakve danas poznajemo, uostalom kakve su bile u predantičko i antičko doba, ne označavaju potpuno drugačiju duhovnu kulturu. Tako su i posvjedočena božanstva koja su uživala štovanje u Liburniji, ali i Istriji. Riječ je, naime, o ženskim božanstvima imena *Irija*, *(H)eiija* i *Ika*.⁵⁴ S liburnskog područja, točnije iz antičke *Aenone*, posvjedočen je mogući par božanstva *Ike*, muško božanstvo *Icus*, koji bi predstavljao jedino poznato liburnsko muško božanstvo.⁵⁵ Većina navedenih božanstava u nekoj mjeri doživljava izjednačavanje s rimskim božanstvima sličnih osobina te se njihovoj naravi možda pridodaju i neki novi atributi, iako u osnovi sadržaj kulta ostaje izvoran. Jedno od božanstava koje je tijekom rimske vladavine u potpunosti zadržalo svoje ime, a samim time vjerojatno i prvotni karakter, jest *Latra* koja po broju posveta predstavlja možda i najvažnije liburnsko božanstvo. Proces koji se u društvu odvija nakon uspostave rimske vlasti veoma je kompleksan. Dok promatramo vjerovanja autohtonog stanovništva, u ovom slučaju Liburna, možemo uvidjeti složen proces koji se odvijao dolaskom rimskih vjerovanja. Važno je napomenuti da Rimljani nisu imali jedinstven i savršeno oblikovan sustav vjerovanja te se dolaskom u kontakt s brojnim narodima i običajima ontijekom stoljeća mijenjao. Rimski božanstva s vremenom dobivaju različite attribute, a uvode se i nova poput *Kibebe* ili *Mitre*.⁵⁶ Dakle, kod Liburna (i Istria) iz rimskog je vremena ostalo najviše epigrafskih dokaza autohtonih vjerovanja (Sl. 1.). Na tu činjenicu utjecao je, vjerojatno, velik stupanj rimskog utjecaja i romanizacije. Naime, dolaskom rimskog pisma i formeposveta epigrafskih spomenika u tim krajevima pojavljuje se najveći broj onih s imenom autohtonih božanstava.⁵⁷ S druge strane, Liburni su na našim područjima imali

⁵³ J. MEDINI, 1984, 10.; M. ŠAŠEL KOS, 1999, 75-78.

⁵⁴ M. ŠAŠEL KOS, 1999, 68-71.; M. SANADER, 2008, 64.

⁵⁵ J. MEDINI, 1984, 24.

⁵⁶ R. MATIJAŠIĆ, 2013, 63.

⁵⁷ R. MATIJAŠIĆ, 2013, 64

važnu ulogu nakon rimskog osvajanja, što im je vjerojatno omogućilo veću slobodu u izražavanju autohtone tradicije.

Sl. 1. Nalazišta liburnskih autohtonih kultova

Latra

Žensko božanstvo koje se izdvaja po broju posveta u Liburniji je zasigurno *Latra*. Julijan Medini u svom radu '*Latra – dea Neditarum*' donosi ukupno dvanaest epigrafskih spomenika⁵⁸ koji su bili posvećeni toj liburnskoj božici (Sl. 2.). Po rasporedu i broju nađenih natpisa njih šest nađeno je u Nedinumu te se nameće zaključak da je središte *Latrina* kulta bilo upravo u današnjem Nadinu. Uz spomenute, dva su nađena u Aseriji, dva u Koriniju te jedan na Roškom slapu, što navodi na zaključak da je kult bio najzastupljeniji u središnjem dijelu Liburnije. Jedini natpis nađen izvan Liburnije jest onaj iz Salone.⁵⁹

⁵⁸ J. MEDINI, 1984b, 239-241. Medini u katalogu priloženom uz svoj rad donosi restitucije svih epigrafskih spomenika vezanih uz liburnsko božanstvo *Latra*.

⁵⁹ J. MEDINI, 1984b, 225.

Sl. 2. Latrin natpis (Preuzeto iz J. MEDINI, 1984b, T. III)

Kada se govori o Latri i njezinoj božanskoj naravi, treba razmotriti dokle seže nastanak njezina kulta. Činjenica je da na temelju dostupnih nalaza koji dokazuju njezino štovanje ne možemo sa sigurnošću zaključiti kada je kult nastao. No možemo definirati gdje je kult bio raširen, a u ovom slučaju to je središnja Liburnija, odnosno Nedinum i njegova šira okolica. Osim toga, iz natpisa možemo zaključiti kojeg su staleža i podrijetla bili pojedini dedikanti te kakva je mogla biti narav božice. Medini s određenom dozom sumnje iznosi da je liburnski kult mogao vući korijene iz neolitskih kultova plodnosti koji su bili karakteristični za to prapovijesno razdoblje.⁶⁰ Šašel Kos to mišljenje opovrgava uz obrazloženje kako je teško moguće da se neolitski kult mogao tako dugo zadržati s obzirom na velike promjene koje su zahvatile to područje u kasno brončano doba i etnogenezu Liburna.⁶¹ Ne treba nužno odbaciti ni jedno ni drugo mišljenje. Naravi božanstava bile su složene i podložne promjenama. Kako su se mijenjale prilike u društvu, tako su sukladno njima bila mijenjana i značenja koja su se povezivala uz različita božanstva.

Prema analizi dedikanata, njih 13,⁶² moguće je uočiti neke bitne aspekte štovanja ove liburnske božice. Naime, po broju posveta ističu se liburnska gentilna imena *Calpurnius* i *Turranius*, a najuzvišeniji bio je Tit Turanije Ruf koji sa sinovima u čast svoje titule edila podiže svetište s portikom vjerojatno na području današnje Škabrnje u nadinskom ageru.⁶³ Medini navodi razlog zašto svetište nije bilo izgrađeno u samom Nadinu nego u njegovu

⁶⁰ J. MEDINI, 1984b, 223-224.

⁶¹ M. ŠAŠEL KOS, 1999, 76-77.

⁶² J. MEDINI, 1984b, 228.: *Calpurnia C. f. Ceuna, Dumma Moicorum l., C. Iulius Piscui f. Ceunus, ... Apli. f., T. Turranius T. f. Claud. Rufus* i sinovi, *L. Turranius [Proculus(?)], T. Turranius Fronto, C. Turranius C. f. Severus, Turrania [Va]lentina, Calpurnius (Q. Calpurnius Sexti f. Sergia F[ronto?])* te gentilna imena *Domitius* i *Gellius*

⁶³ J. MEDINI, 1984b, 229-230.

ageru, a to je moguće postojanje prethodnoga kultnog mjesta gdje se tradicijski štovala Latra, što je još jedan od argumenata za dugi kontinuitet njezina kulta. Većina imena ostalih zavjetodavaca su liburnska i potječu iz 1. stoljeća, što je vidljivo iz onomastičke formule, s iznimkom kasnijih natpisa iz 2. stoljeća koji donose gentilna imena *Domitius* i *Gellius*(?) koja jedina nisu liburnskog podrijetla.⁶⁴ Ta činjenica upućuje na širenje Latrina kulta u kasnijim fazama i na pučanstvo koje nije liburnsko. Iz imena dedikanata može se zaključiti i da su Latru podjednako štovali muškarci i žene te njezina narav isključivo kao zaštitnica žena i majčinstva nije sukladna s istinom. Veća je vjerojatnost da je Latra zaštitnica liburnskih obitelji i rodova, što bi mogao biti suptilniji način tumačenja njezine prirode kao božanstva kulta plodnosti. Medini spominje kako na temelju natpisa Turanije Valentine koja u sjećanje svojoj majci posvećuje zavjet može značiti da Latra vlada i zagrobnim životom.⁶⁵

Sve navedeno upućuje na višeslojnu narav ove liburnske božice - ona je majka, zaštitnica obitelji te kako vlada zagrobnim životom, tako vlada i zemaljskim. Njezino je ishodište nadinski ager, odakle se s vremenom širi prema Aseriji i Koriniju, a imamo i dokaze da se proširila prema Skardoni. Pitanje je kako je upravo ovo božanstvo opstalo toliko dugo bez izjednačavanja sa svojim rimskim pandanom? Možda je razlog u većoj slobodi koji su Liburni imali u odnosu na neke svoje susjede, primjerice Delmate. Moguće je da su svojim stavom prema rimskom osvajanju svojih područja uspjeli sačuvati brojne tekovine prošlog razdoblja, prije svega svoje žensko božanstvo - Latru. Pitanje koje se iznova nameće jest koje je njezino podrijetlo te je li ipak moguće da kult preživi sve promjene i previranja koja su se stoljećima odvijala na području Liburnije? Ispravnog odgovora na to pitanje još nema. Svaki novi Latrin natpis koji bi se mogao naći može rasvijetliti sadašnje stanje istraženosti ovoga kulta, no važno je da nam je liburnsko autohtono božanstvo poznato iz natpisa iz rimskog vremena pisano rimskim jezikom i formom. Autohtoni kult i njegova narav prožimaju se s rimskim i opstaju pod rimskom vladavinom ne poistovjećujući se s rimskim nego razvijaju nove osobine i produbljuju svoje naravi.

Anzotica

Analizom Latrina kulta zaključeno je da se ona štovala poglavito u Nadinu, odakle se proširila u Korinij, Aseriju te Skardonu. Anzotika je poznata po dvjema posvetama iz

⁶⁴J. MEDINI, 1984b, 228.

⁶⁵J. MEDINI, 1984b, 233.

Enone, današnjeg Nina.⁶⁶ Kako nije posvjedočen njezin kult izvan Nina te sukladno s rasprostranjenošću Latre na nadinskom području, može se zaključiti da je kod Liburna pretežito svaka zajednica imala svoj kult regionalnoga karaktera.

Kako je vidljivo iz jedne posvete, liburnsko žensko božanstvo *Anzotica* bilo je poistovječeno s rimskim božanstvom Venerom. Riječ je o *interpretatione romana* koja se pojavila i kod kvarnerskog božanstva Irije. Venera je božica ljubavi, seksualnosti te samim time i plodnosti, a Medini spominje i *Venus Libitina* koja je božica podzemlja i smrti te je tako njezina narav višeslojna.⁶⁷ Ona je božanstvo koje stvara život, ali i vodi u zagrobni svijet. Kada se uzme u obzir narav liburnskih božanstava kao onih plodnosti, života i stvaranja, izjednačavanje Anzotike s Venerom potvrdilo bi takvu tvrdnju.⁶⁸ Još jedan od dokaza te tvrdnje je kip Venere s Prijapom nađen 1938. godine u Enoni kod ulaza u ninsku luku.⁶⁹ Naime, taj kip prema tumačenjima istraživača poput Suića i Cambija prikazuje Veneru Anzotiku. Nađen je na istome mjestu kao i dva natpisa koji spominju tu božicu te postoji i pretpostavka o svetištu koje se ovdje možda nalazilo.⁷⁰ Venera je prikazana stojeći, s nagim torzom, a do nje stoji Prijap s obiljem plodova i naglašenim falusom. Suić navodi da je Prijap kao muški princip ovdje podređen Veneri, odnosno ženskom principu te smatra da je to odraz liburnskih tekovina.⁷¹ Moguće je da je ovaj tip skulpture izabran kako bi se prikazala narav Anzotike koja je morala biti slična Venerinoj, no upitno je koliko ovakav prikaz odražava liburnske stavove o važnoj ulozi žena. Činjenica je da prikazuje Veneru na uobičajen način za drugu polovicu 1. stoljeća⁷², a natpis nađen na istom položaju koji spominje Veneru Anzotiku upućuje na to da je to prikaz liburnskog božanstva koje je ranije poistovječeno s Venerom. Za razliku od Latre koja u fazama razvoja tijekom stoljeća nije mijenjala ime, *Anzotica* je imala drugačiju sudbinu. Poistovjećivanjem s Venerom s kojom je očito dijelila attribute i narav, *Anzotica* je doživjela zanimljiv razvoj. Prvotno poznata kao Anzotika, potom Venera Anzotika vjerojatno je da bi s vremenom liburnski aspekt njezine naravi polako blijedio dok ne bi

⁶⁶ M. SUIĆ, 1981, 259. posveta oslobođenika: *T(itus) Appuleius T(iti) L(uci) I(ibertus) Antigonus* gdje nije izjednačena s Venerom te M. ŠAŠEL KOS, 1999, 78. zavjetni žrtvenik s posvetom gdje je izjednačena: *Veneri Anzotic(ae) / sacrum / Baebia C. f. Maximil/la ex testament(o) L. Corneli Bassi fecit*

⁶⁷ J. MEDINI, 1984, 11.

⁶⁸ M. SUIĆ, 1981, 259.

⁶⁹ N. CAMBI, 1980, 273.

⁷⁰ N. CAMBI, 1980, 277.

⁷¹ M. SUIĆ, 1981, 260. Upitno je koliko možemo govoriti o liburnskom 'matrijarhalnom' društvu kako se navodi u starijoj literaturi.

⁷² N. CAMBI, 1980, 277.

ostala samo Venera. Upravo Venera Anzotika nudi moguće rješenje kako je tekao proces poistovjećivanja rimskih božanstava s lokalnima.

Iria

Žensko liburnsko božanstvo posvjedočeno na granici Liburnije s Histrijom jest *Iria*. Kao i *Anzotica*, *Iria* je doživjela rimsku interpretaciju s Venerom. Poznata su dva spomena Irije, jedan sa zavjetnog žrtvenika iz sela Karlovići blizu rijeke Raše te jedan iz Plomina. Oba natpisa spadaju pod *ager* antičke *Flanoniae*, na graničnom području između Liburnije i Histrije.⁷³

Natpis na žrtveniku koji je postavila *Felicula*, kći Gaja Valerija Optata, *IriaeVeneri*, važan je zbog još jedne posvete iste žene.⁷⁴ Riječ je o žrtveniku podignutom Kibeli, Velikoj Majci, nađen na istome mjestu kao i onaj Iriji Veneri.⁷⁵ Kibela je frigijsko božanstvo plodnosti, Velika Majka i stvoriteljica koja vlada i podzemnim svijetom. Drugi natpis božice Irije nosi posvetu *in memoriam* kćeri svojoj preminuloj majci.⁷⁶ Kako je već spomenuta *Venus Libitina* koja je povezana sa zagrobnim svijetom te Kibela koja također posjeduje taj aspekt, nije teško pretpostaviti da je Felikula posvetila žrtvenike dvjema božicama jer dijele slične osobine. Kada se uzme u obzir i drugi natpis Irije (Auguste)⁷⁷ koji je u formi posvete umrloj osobi, zaključak bi mogao biti da je Irija povezana s Venerom zbog njezine dvoslojne naravi. Dakle, ona je kao Venera božanstvo plodnosti i daje život, a uz taj aspekt povezano je i umiranje te zagrobni život, kao što je slučaj s Kibelom. Usporedba dviju božica mogla bi odgovoriti na pitanje naravi liburnske božice Irije. Medini Iriju povezuje i s Anzotikom jer su obje izjednačene s Venerom, a samim time i ostale liburnske božice Latru, Sentonu, Iku i Jutosiku koje nisu doživjele rimsku interpretaciju te zaključuje da su njihove naravi morale biti sličnog podrijetla.⁷⁸ Liburnska božanstva su većinom regionalnoga karaktera pa bi takav zaključak mogao imati smisla. Naime, svaka je zajednica imala svoje božanstvo kao zaštitnicu, božicu plodnosti i života, ali i smrti. Moguće je da se u razvoju svake zajednice žensko božanstvo razvijalo u različitim smjerovima i na različitim razinama, ali da je njihova izvorna narav ostala ista.

Sentona i Iutossica

⁷³ A. KURILIĆ, 2008, 26.

⁷⁴ M. ŠAŠEL KOS, 1999, 70.

⁷⁵ J. MEDINI, 1984, 11.

⁷⁶ J. MEDINI, 1984, 13.

⁷⁷ M. ŠAŠEL KOS, 1999, 71.

⁷⁸ J. MEDINI, 1984, 13.

Dvjema božicama je zajedničko to što su štovane na istarskom dijelu Liburnije, dakle na krajnjem zapadu liburnskog područja. Osim toga, za njih je, uz Iku i Iriju, karakteristično što je u istim općinama poznato više lokalnih božanstava, što nije slučaj s npr. Latrom ili Anzotikom.⁷⁹ Uz Latru, *Sentona* je jedino liburnsko božanstvo poznato po posvetama iz nekoliko municipija, dva iz Flanone, tri iz Albone te jedan iz Tarsatike (Sl. 3.).⁸⁰

Sl. 3. Natpis Sentone iz Tarsatike (Preuzeto iz M. BLEČIĆ, 2001, 104.)

Iutossica je poznata po jednoj posveti iz Albone.⁸¹ Žrtvenik podiže romanizirani Liburn *L. Granius Voltimes(is) f. Rufus*, a lokalno ime *Voltimesis* posvjedočeno je i na jednom nadgrobnom spomeniku iz Albone.⁸² *Sentona* i *Jutosika* su dva liburnska ženska božanstva koja nisu doživjela poistovjećivanje s rimskim kultovima, a zašto je tako, ne možemo tvrditi sa sigurnošću. Kako je unutar teritorija jedne zajednice bilo više božanstava, moguće je da su se naravi ovih božanstava pod drukčijim utjecajima i okolnostima razvijale u različitim smjerovima te su ona tako dobila svaka svoje osobine i područje zaštite.

⁷⁹ J. MEDINI, 1984, 14.

⁸⁰ M. ŠAŠEL KOS, 1999, 75.; M. BLEČIĆ, 2001, 104.

⁸¹ M. SUIĆ, 1981, 259.; M. ŠAŠEL KOS, 1999, 75.; A. KURILIĆ, 2008, 26.

⁸² M. ŠAŠEL KOS, 1999, 75.

Ica i Icus

Ica je žensko božanstvo poznato kod Liburna i Histra, točnije iz posveta iz Flanone i Pole.⁸³ *Icus* je posvjedočen na zavjetnom žrtveniku u Enoni kao jedan od epiteta Jupitera Sabazija –*Iovi Sabasio Iico*.⁸⁴ To je jedino poznato liburnsko muško božanstvo te se dovodi u vezu s Ikom, a etimološki se oba imena povezuju s konjem. Nadalje, Medini spominje povezanost prapovijesnoga kulta konja i Velike Majke te tako tumači narav ovih božanstava.⁸⁵ Dakle, takvo objašnjenje bi nanovo povezalo liburnska božanstva i kult plodnosti.

Često je Jupiter, vrhovno rimsko božanstvo, sinkretizirano sa Sabazijem, božanstvom frigijskog podrijetla. Taj sinkretizam vidljiv je i u obližnjem Jaderu, na kalupu za izradu keramičkih pločica.⁸⁶ U slučaju žrtvenika pronađenom u Ninu tom je sinkretizmu pridodan i liburnski kult. Kako je žrtvenik tek iz razdoblja s kraja 2. do sredine 3. stoljeća, vidljivo je da je liburnski autohtoni kult dugo preživio bez romaniziranja te je dočekaio kasniju povezanost Jupitera i Sabazija.⁸⁷ Kult Sabazija je misterijski, dakle jaka je komponenta zagrobnog i vječnog života te se može pretpostaviti da je i *Icus* bio bog htoničnih osobina, a s obzirom na navedeno, to je jedan od aspekata šireg značenja kulta plodnosti.

(H)eia

Heia je božanstvo poglavito poznato iz Histrije, ali postoji i nalaz iz Cisse koji je spominje. Ona zajedno s Anzotikom i Irijom spada u božanstva koja su putem *interpretatione romana* doživjela poistovjećivanje s nekom rimskom božicom. Naime, *Heia* je izjednačena s italskom božicom Bonom Deom.⁸⁸ Najpoznatiji dedikant je Kalpurnija, kći rimskog senatora,⁸⁹ koja pripada rimskoj eliti. Samim time zaključak koji se može donijeti jest da je *(H)eia* bila iznimno važno božanstvo. Navedena je kao pravedna gospodarica mora i kopna, a njezino izjednačavanje s italskim božanstvom plodnosti govori nam o njezinoj izvornoj naravi. Moguće je i da Kalpurnija kao štovateljica italskoga kulta izjednačava ta dva božanstva čisto subjektivno, kako navodi M. Šašel Kos. *Bona Dea* je božanstvo koje štuju poglavito žene, a od četiri poznate posvete Hejidvije su podigli

⁸³ J. MEDINI, 1984, 24.

⁸⁴ M. SUIĆ, 1968, 40.; ISTI, 1981, 260.

⁸⁵ J. MEDINI, 1984, 24. Od indoeuropskog *ikkas*.

⁸⁶ Ž. MILETIĆ, 2007, 190.

⁸⁷ J. MEDINI, 1984, 24-28.

⁸⁸ J. MEDINI, 1984, 10.; M. ŠAŠEL KOS, 1999, 68.; A. KURILIĆ, 2008, 26.

⁸⁹ L. *Calpurnius Piso Augur*, M. ŠAŠEL KOS, 1999, 68.

muškarci. To bi mogao biti jedan od razloga koji idu u prilog teoriji koju iznosi M. Šašel Kos.⁹⁰

Silvan

Silvan je italski bog poljoprivrede, šuma i stočarstva. Često je prikazivan kao stariji bradati muškarac sa srpom u pratnji psa, a iznimno je popularan bio upravo u Dalmaciji.⁹¹ D. Rendić-Miočević donosi studiju o njegovim prikazima s područja provincije Dalmacije, točnije s područja Delmata. Osim toga, prepoznao je dva različita načina prikaza Silvana, onaj češći koji je najbliži grčkom Panu i pojavljuje se u obalnim predjelima te tip mlađeg muškarca koji je sličniji italskom načinu prikazivanja Silvana. Drugi tip je rjeđi te se pojavljuje u unutrašnjosti i Liburniji.⁹² S područja Liburnije poznato je nekoliko nalaza štovanja Silvana, i to iz Privlake, Karina i Zadra.⁹³

D. Rendić-Miočević kult Silvana vidi kao ostatak autohtone komponente muškog božanstva plodnosti koje se kroz *interpretatione graeca* prikazivalo kao Pan te kroz *interpretatione romana* uzelo ime italskog Silvana te se, sukladno utjecajima, na obali i u unutrašnjosti razvijalo u nekoliko različitih vrsta i načina prikaza, čiju nam analizu i donosi.⁹⁴ Pitanje je koliko je autohtonoga u kultu Silvana u Dalmaciji. Ako se uzme u obzir način života i privrede stanovništva dalmatinskog područja, moguće je zaključiti kako je moralo biti autohtonog u prilagođenom kultu ovog područja. Opet, Silvan prikazivan na liburnskom području drugačiji je od onog na delmatskom, a riječ je o tipu mlađeg muškarca.⁹⁵ U pratnji Silvana često su nimfe i Dijana, a karakteristično je i što se na nekim prikazima na nimfama pojavljuje 'ilirski' nošnja.⁹⁶ O naravi Silvana i njegovu različitom prikazivanju na različitim područjima izneseno je mnogo teorija, a ona koja se najviše spominje je zapravo već navedena. Postojao je autohtoni kult na širem dalmatinskom području (ipak najviše zastupljen na području Delmata) koji je osnivanjem grčkih kolonija i širenjem helenizma poistovjećen s grčkim Panom te likovno prikazivan s kozjim nogama, a s vremenom se, širenjem rimske prevlasti, poistovjetio sa Silvanom te dobio još neke likovne značajke italskog boga zajedno s različitim regionalnim interpretacijama.⁹⁷ Silvan,

⁹⁰ M. ŠAŠEL KOS, 1999, 68-69.

⁹¹ D. DZINO, 2012, 263.

⁹² D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 469-476.; S. BEKAVAC, 2011, 163-165.

⁹³ Ž. RAKNIĆ, 1965, 85-89.; J. MEDINI, 1984, 15-19.

⁹⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 462-500.

⁹⁵ D. DZINO, 2012, 266.

⁹⁶ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 479-488.

⁹⁷ Ž. RAKNIĆ, 1965, 85-89.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 461-501.; J. MEDINI, 1984, 15-19.; S. BEKAVAC, 2011, 153-165.

onako kako je poznat na području provincije Dalmacije, nije ujednačen kako je već navedeno. Teško je sa sigurnošću reći da je to bilo ilirsko autohtono božanstvo koje se kasnije poistovjetilo sa Silvanom. Takav pristup kultu, a i romanizaciji previše je jednolinijski i pojednostavljen. Vidljivo je da su drugi liburnski kultovi uglavnom bili ograničeni na jednu zajednicu, rijetko kada na šire područje. Kako se onda tako nešto može tvrditi za autohtono božanstvo koje bi odgovaralo Silvanu? Ako su ženska liburnska božanstva bila, po svemu sudeći, božanstva plodnosti, a opet je svaka zajednica imala drugačiju interpretaciju i božanstvo koje je odgovaralo tom kultu, zašto bi preteča Silvana na području Delmata (i Liburna) bila toliko široko prihvaćena i štovana? Kult Silvana kakvog poznajemo iz natpisa i prikaza sigurno je važna karika u promatranju procesa prenošenja 'rimskog' te taj proces nipošto nije jednostavan i istovjetan na svim područjima provincije Dalmacije, što je zasigurno utjecalo i na različito poimanje te prikazivanje Silvana.

Razvoj carskoga kulta

Početna faza i postavljanje temelja – Julije Cezar i August

Začetke carskoga kulta nalazimo u vrijeme Gaja Julija Cezara. Naime, Cezar je često isticao svoju obitelj Julijevaca zajedno s najslavnijim pretkom, Enejom iz Troje. Praroditeljicom roda smatrana je Venera Genetrix te je sukladno tome Cezar na Forumu izgradio njezin hram. Još jedan korak prema stvaranju svoga božanskog lika bio je služba *pontifex maximus*, vrhovni svećenik koji nadgleda kalendar i sve važne svetkovine, koju stječe 63. g. pr. Kr. Nakon smrti Senat je odlučio da se može zaklinjati i Cezarovu Geniju. Najvažniji je trenutak bio kada je Gaj Julije Cezar posthumno deificiran odlukom Senata 42. g. pr. Kr.⁹⁸ Pod nasljednikom Oktavijanom posvećen mu je hram, *aedes Divi Julii*, te je dobio svećenika koji se brine za njegov kult, *flamen Iulialis*.⁹⁹ Nakon njegove smrti dolazi do borbe za vlast između Oktavijana i Marka Antonija koja se okončala bitkom kod Akcija 31. g. pr. Kr., a iz koje Oktavijan izlazi kao pobjednik i jedini nasljednik Cezarove moći.¹⁰⁰

Oktavijan je isticao svoju povezanost s Cezarom koja je podrazumijevala da će i on biti proglašen božanstvom nakon smrti. Dobivanjem imena *Augustus* 27. g. pr. Kr. počinje

⁹⁸ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 12-13.

⁹⁹ I. JADRIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 76.

¹⁰⁰ L. ROSS TAYLOR, 1975, 141.

doba principata.¹⁰¹ Tom prigodom do vratnici Augustove kuće ukrašeni su lovorom, iznad je obješena *corona civica*, a u Julijejskoj kuriji postavljen je zlatni štit na kojem je zapisano da ga dodjeljuje Senat i rimski narod.¹⁰² Za svoga života dopustio je da mu se grade hramovi samo uz posvetu i božici Romi. Na istoku je bilo uobičajeno štovanje vladara kao živućih bogova, što nije bio slučaj na zapadu te je August tom problemu pristupio pažljivo. Naime, božica Roma je u helenističkom razdoblju transformirana u simbol rimskog naroda. Najraniji je kult utvrđen u Smirni 195. g. pr. Kr. Nakon Cezarove smrti i njegove deifikacije božica Roma je uz njega zauzela mjesto štovanja. Najčešće je prikazivana kao Atena, ratnica sa štitom i mačem koja sjedi na oružju ili kao Amazonka golih grudi s kacigom i mačem.¹⁰³ August je odbijao svaku posvetu hrama njemu samome pa je tako 25. g. pr. Kr. odbio želju Agripe koji mu je htio posvetiti Panteon.¹⁰⁴ Najraniji hram posvećen Augustu, ali uz božicu Romu jest onaj u današnjoj Puli. Za njegova života izgrađena su još dva hrama s jednakom posvetom, onaj u Taracinu i Vindoboni.¹⁰⁵ Postoji i nekoliko primjera gdje se štuje Roma i Božanski August. Takva formulacija i štovanje Božanskog Augusta značilo bi da je August već preminuo jer je deificiran.¹⁰⁶ Uz uvođenje njegova Genija u privatni kult 12. g. pr. Kr. postaje *pontifex maximus* te je njegov Genij u službenom obliku zakletve. Obnavlja oltare i svetišta Lararaskrižja koji su štovani u italjskim gradovima te u njih stavlja nove kipove koji su poznati kao *Lares Augusti*. Štuje se i carski numen ili *Numen Augusti*, što odgovara božanskoj osobnosti u ljudskom biću, mjestu ili pak predmetu. Tiberije prije Augustove smrti posvećuje u Rimu oltar, *Ara Numinis Augusti*, čime je službeno uvršten kult carskog numena u carski kult. Razvijaju se i božanske osobine kao što su *Fortuna Augusta*, *Victoria Augusta*, *Pax Augusta* i dr.¹⁰⁷ Nakon uspješnih pothvata u Galiji i Hispaniji 13. g. pr. Kr. Senat određuje da se izgradi *Ara Pacis* ili Oltar uzvišenog mira, koji se posvećuje 9. g. na Marsovu polju, gdje svake godine dužnosnici, svećenici i vestalke prinose žrtve u čast Augustu.¹⁰⁸

Kako je rečeno, u zapadnim provincijama Carstva trebalo je pažljivo pristupiti uvođenju i razvoju carskoga kulta. August je uvidio važnost novih provincija i njihovu nestabilnost te je sukladno tome počeo uvoditi carski kult, prvo na manja područja,

¹⁰¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 14.

¹⁰² Aug., *Res Gestae*, V 34.1., (prijevod R. MATIJAŠIĆ, 2007, 41.)

¹⁰³ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 95-96.

¹⁰⁴ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 14.

¹⁰⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 31.

¹⁰⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 96-98.

¹⁰⁷ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 15-16.

¹⁰⁸ Aug., *Res Gestae*, II 12.2., (prijevod R. MATIJAŠIĆ, 2007, 27.)

pokrajine, a na široj razini u provincije tek kada bi područje potpuno prihvatilo kult. Carski kult bio je važan za ujedinjenje svih stanovnika Carstva, što je često uključivalo i tek osvojena područja gdje se lokalno, peregrinsko stanovništvo često bunilo protiv nove vlasti. Možemo reći da je August veoma smišljeno koristio carski kult kako bi se i novo stanovništvo osjećalo kao dio velikog, brzorastućeg carstva. Možemo primijetiti da se u slučaju carskoga kulta Hingleyjeva teorija o globalizaciji izvrsno uklapa. Unatoč različitostima u običajima, načinu života i religiji, novo stanovništvo Carstva bilo bi ujedinjeno s ostatkom države globalno raširenim carskim kultom.

U Hispaniji nalazimo prve tragove utemeljenja pokrajinskoga kulta. Riječ je o trima oltarima, *Arae Sestianae*, koji su poznati po izvorima iz kojih se može iščitati dedikacija Augustu. Podiže ih zapovjednik Lucije Sestije Kvirinal, odakle ime oltara, koji je bio upravitelj provincije od 22. do 19. g. pr. Kr. te je vjerojatno da su podignuti u vrijeme Agripina osvajanja u tim krajevima 19. g. pr. Kr. ili pak u vrijeme Augustova boravka u Hispaniji od 16. do 13. g. pr. Kr. Oko njih je ustanovljen kult za tri konventa, *conventus Lucensis, Bracarensis i Asturicensis*.¹⁰⁹

Ara u Lungdunumu u Galiji Komati primjer je ranog provincijskoga kulta na zapadu Carstva. Druz 12. g. pr. Kr. utemeljuje oltar te ga 10. g. pr. Kr. lokalne zajednice posvećuju te je imenovan svećenik, *sacerdos*, biran iz lokalne aristokracije.¹¹⁰ Oko oltara ustanovljen je kult za tri administrativne jedinice¹¹¹, a na njemu se svake godine okupljaju pripadnici galskih plemena te svečanostima iskazuju počast caru. Uz slavljenje cara, na okupljanjima su se rješavala pitanja od interesa za lokalno stanovništvo jer su središta provincijskoga kulta najčešće i središta provincijskog juridičkoga konventa.¹¹² Poznat nam je izgled oltara sa serije novca kovanog u Lungdunumu jer njegovi materijalni tragovi nisu ustanovljeni.¹¹³

Na području buduće Germanije posvećen je oltar Ubijaca, gdje kasnije nastaje *Colonia Claudia Ara Agrippinensis*, koja po oltaru i dobiva ime. Utemeljuje se oko 9. g. pr. Kr., kada na tom prostoru djeluje Druz. Postoji mišljenje da je središte provincijskoga kulta slično kao što je slučaj u Lungdunumu, ali kako je *Germania Inferior* konstituirana u

¹⁰⁹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 21.

¹¹⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 21-22.

¹¹¹ *Gallia Lugdunensis, Gallia Aquitania, Gallia Belgica*.

¹¹² I. JADRIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 78. Na provincijskim skupštinama, *concillium*, okupljali su se predstavnici lokalnih *civitates*.

¹¹³ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 23.

vrijeme Domicijana, a ističe se ime Ubijaca pri imenovanju are, vjerojatnije je bio središte pokrajinskoga kulta.¹¹⁴

Na rijeci Elbi nalazi se oltar koji se utemeljuje 2. g. pr. Kr. te vjerojatno predstavlja središte pokrajinskog štovanja cara Augusta s Romom.¹¹⁵

Navedeni primjeri provincijskog i pokrajinskog carskoga kulta utemeljenog u vrijeme Augusta pokazuju kako je pristupljeno problemu novoosvojenih područja koja su se trebala ujediniti. Iznimno je važna stavka mogućnost napredovanja lokalne aristokracije kroz svećeničku službu. Naime, obnašanjem tih dužnosti pokazivali su vjeru u Carstvo te odanost caru, a opet su zadržavali dio svojeg etničkog identiteta i bili privilegirana elita koja je pomagala u promicanju rimskog utjecaja.

U municipijima je situacija drugačija. Na istoku je vlast poticala razvoj carskoga kulta, a u Rimu i Italiji tome se pristupapažljivije. Prvo se municipalni carski kult širi u lučkim gradovima koji su u doticaju s istokom gdje je štovanje cara bilo razvijenije, a tek kasnije i u ostalom dijelu. Gradovi su najčešće sami određivali načine štovanja cara, mnogi su bilježili slavlja u svoj kalendar na dan kada August posjećuje njihov grad te kalendar i započinju tim danom. Podizani su hramovi na gradskim forumima, održavale su se igre u carevu čast te osnivani su svećenički kolegiji. Postojala je razlika između svećeničkih kolegija u gradu Rimu gdje se za kult cara brinuo kolegij svećenika, *pontifices* na čelu s Augustom kao *pontifex maximus*, te u municipijima gdje su tu ulogu imali svećenici *flamines* i *sacerdotes*. Važan je i novi kolegij zadužen za štovanje kulta cara, *Augustales* ili *sexviri Augustales* koji su činili oslobođenici, čime je August istaknutijim pojedincima toga staleža iskazao čast, a oni su zauzvrat svojim novcem podizali spomenike caru. Štovali su se i članovi carske obitelji (*domus divina*), ali to je izraženije u kasnijem razdoblju, od Flavijevaca do Antonina i Severa.¹¹⁶ Može se zaključiti da je municipalnu razinu carskoga kulta potaknuo car, ali najčešće je razvoj mnogo drugačiji i slobodniji od pokrajinskoga i provincijskoga kulta koji su morali biti uniformirani zbog lakšeg prihvaćanja.

Daljnji razvoj kroz vladarske dinastije

Nakon postavljanja temelja carskoga kulta on se kroz različite vladarske dinastije mijenja sukladno vremenu i potrebama careva. August umire 14. g. i tada je deificiran te uvršten u državni kult kao Božanski August. Odlučeno je da će mu se izgraditi hram, a kult

¹¹⁴ I. JADRIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 78.

¹¹⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 26.

¹¹⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 30-34.

će održavati svećenik, *flamen Divi Augusti*. Uz to je osnovan kolegij senatora, *sodales Augustales*, koji su se brinuli za kult u Rimu. Uveden je festival u njegovu čast, *Augustalia*, a carica Livija osnovala je igre u njegovu čast o vlastitom trošku te je bila uvrštena u kult kao njegova svećenica.¹¹⁷

Tiberije, kao Augustov nasljednik, ne prihvaća spremno božanske počasti i naglašava da je protiv njih za sebe. Nakon smrti nije deificiran. Kaligula odlazi mnogo dalje od Augustovih temelja i za života se počinje ponašati kao bog te traži takve počasti za sebe. Ubrzo dolazi u neprijateljske odnose sa Senatom i biva ubijen. Klaudije se vraća na trag Augustove ideje te odbija štovanje i božanske počasti za života te je nakon smrti proglašen bogom. Vladavinom Nerona, kao zadnjeg vladara julijevsko-klaudijevske dinastije, carski kult opet doživljava promjenu i odmicanje od Augustova koncepta zbog njegova postavljanja samoga sebe iznad Senata.¹¹⁸ Njegovom smrću na vlast dolazi dinastija Flavijevaca.

Nakon borbe za vlast Galbe, Otona, Vitelija i Vespazijana, Vespazijan izlazi kao pobjednik. Legitimnost njegove vladavine bila je dosta nestabilna pa se odlučuje vratiti Augustovim temeljima carskoga kulta. Najviše naglašava ime svoje obitelji te se, uz Vespazijana, u štovanje uvode i sinovi, Tit i Domicijan. Nakon građanskog rata na novcu se kuje Roma koja se oporavlja te se osobine koje uvodi August nadopunjuju s *Concordia*, *Fides*, *Salus*, *Securitas*, *Libertas* i dr. Domicijan ističe Jupitera kao središte carskoga kulta, a važna je i uloga Minerve kao njegove zaštitnice. U flavijevskom razdoblju kult se širi i u starije provincije, narbonsku Galiju, Prokonzularnu Afriku, Sardiniju i Betiku. Štovanje je na oltarima na kojima se, uz Augusta i Romu, sada štiju i Cezari.¹¹⁹

Dolaskom Antonina na vlastne mijenja se mnogo. Nerva i Trajan postupaju vrlo oprezno s božanskim počastima. Ističe se povezanost s Jupiterom te se naglašava da je car Jupiterov izaslanik na zemlji. Car dobiva naslov *Optimus* koji nosi i vrhovni bog, Jupiter. Hadrijan nastavlja ugrađivanje jupiterske teme u carski kult, a na istoku ističe i kult Zeusa. U carski kult ulazi i Herkul, Jupiterov sin. Komod se često prikazuje kao Herkul ili s njegovim karakteristikama. Kako je on dostigao besmrtnost nakon izvršenja svojih dvanaest zadataka, može se uvidjeti koja to ideja vodi Komoda u povezivanju s Jupiterovim sinom. Dinastija Antonina naglašava štovanje božanskih careva i carskih obitelji koji se i u provincijama uključuju u štovanje, a od Hadrijana se naglašava i vojna

¹¹⁷ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 35-36.

¹¹⁸ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 35-44.

¹¹⁹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 45-51.

komponenta kao važna za cara i njegove nasljednike. U novim dunavskim provincijama ne štuje se car s Romom, kao što je bio običaj, nego se štuje samo August na oltaru.¹²⁰

Nakon dinastije Antonina na vlast stupa dinastija Severa. Carski kult doživljava promjenu te se naglašava povezanost cara i carske obitelji s božanstvima. Car se poistovjećuje s Jupiterom, Herkulom, Jupiterom-Serapisom, Bakhom, a članovi njegove obitelji povezuju su s Junonom, Dioskurima, Kibelom, Herom, Solom i dr. Kako je Septimije Sever došao na vlast uz potporu vojske, bilo je potrebno povezati njihovu dinastiju s prethodnim carskim dinastijama kako bi se njihova vlastučvrstila. I dalje se ističu carske vrline te se promiče cijela carska obitelj i dinastija. Car se naziva *dominus noster*, širi se kult *numen* u formuli *numen Augusti* koji je od doba julijevsko-klaudijevske dinastije bio zapostavljen. Prekinut je običaj imenovanja flamera za svakog cara koji je deificiran te su *sodales Augustales* brinuli za kult careva na Palatinu u *templum divorum*. Dolazi i do orijentalizacije kulta, što je vidljivo kod poistovjećivanja Elgabala s bogom *SollInvictus* te krune kod provincijskih svećenika. Vojska je također imala važnu ulogu u kultu pa je tako Julija Domna dobila naslov *mater castrorum* te se slike *domus divina* pojavljuju u njihovim edikulama umjesto bogova vojske.¹²¹ Dinastija Severa donosi brojne promjene u štovanju i organizaciji carskoga kulta, a glavna je naglasak na štovanju živućeg cara, osobito u provincijama.

S Dioklecijanom, osim u carskom kultu, dolaze velike promjene u ustroju Carstva. Naime, 285. godine vojskovođu Maksimijana proglašava prvo cezarom, potom augustom, sebi ravnome. Na taj je način vlast podijeljena, a 293. umjesto diarhije uvedena je tetrahija, kada svaki august uzima svoga cezara koji će ga naslijediti. Takav koncept nasljedne vlasti i povlačenja augusta bio je novina u Carstvu koje je bilo u nemirnom razdoblju. Dioklecijan tako vlada istokom, a Maksimijan zapadom, a cezari u svojim središtima na istoku Galerije, a na zapadu Konstancije Klor. Rim tako gubi važnost kao političko središte, a tu ulogu preuzimaju Trijer, Milano, Sirmij i Nikomedija. Za carski kult specifično je isticanje Jupitera koji postaje zaštitnik tetrahije. Dioklecijan zahtijeva štovanje poput boga na zemlji, uvodi bogatu dvorsku ceremoniju, imenuje se kao *dominus et deus*.¹²² Tu dolaze do izražaja orijentalni utjecaji jer je na istoku vladar štovan kao bog na zemlji koji zahtijeva ceremonije i različite rituale koji ga uzdižu iznad ostalih te sve podređuju njemu.

¹²⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 52-56.

¹²¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 57-61.

¹²² I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 63-65.

Ovim je pregledom ukratko opisan tijek razvoja carskoga kulta i njegovo preoblikovanje tijekom različitih vladarskih dinastija od utemeljitelja Augusta do njegova zadnjeg razvojnog koraka u vrijeme Dioklecijana. Istaknute su najbitnije razlike kako bi se bolje mogao razumjeti taj tijek.

Provincijski carski kult u provinciji Dalmaciji

Iako se rad usredotočuje na područje Liburnije, ne može se ne spomenuti i provincijska razina štovanja u Dalmaciji, čiji je Liburnija sastavni dio.

Naime, postoje dva natpisa koji dokazuju postojanje provincijske razine štovanja. Prvi, iz Zenice, imenuje svećenika, *sacerdos provinciae Delmatiae*, a datiran je u drugu polovicu 1. stoljeća.¹²³ Drugi natpis spominje patrona provincije Gaja Julija Silvana, što ga čini i patronom carskoga kulta provincije Dalmacije.¹²⁴ Kako su središta provincijskoga kulta smještena u glavnim gradovima provincije, Salona bi prema tome trebala biti središte carskoga kulta na razini provincije, no zasad su poznati samo tragovi municipalne razine štovanja iz glavnoga grada provincije.

Uz spomenute natpise, važno je spomenuti tropeje. Tropeji su spomenici koji prikazuju vojne uspjehe koji obilježavaju pobjedu, ali i ističu superiornost osvajača. Najvažniji dio tropeja jest deblo na koje se postavlja oklop i oružje, a pokoreni su narodi često prikazivani zavezani za deblo. Kako je područje Ilirika, odnosno Dalmacije bilo poprište brojnih bitaka, očekivano je da se ondje nalaze i tropeji. U vojnom logoru u Tiluriju nađen je ulomak tropeja (Sl. 4.), veći dio s natpisnim poljem čuva se u Splitu, a drugi u Sinju. Od natpisa je ostalo samo krajnje slovo O, a onda bi gornji redak glasio *Imp(eratori) Caesari divi filio Augusto*. Pokraj natpisnog polja je tropej s rimskim oklopom i opremom te dva poražena neprijatelja koji, prema mišljenju N. Cambija, simboliziraju dva naroda, Panonce i Delmate, te bi prema tome obilježavao pobjedu nad Batonima 9. godine, na što ukazuju i stilske usporedbe.¹²⁵

¹²³ [...] C / C [...]ti / II v[iro munic B.]ist(uae) / sacerd(oti) [provi]nc(iae) / Delma[tiae] / U[lp(ia)?] P[r]oci[lla co]h(iugi) / [et s]ib[i] Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 102.

¹²⁴ C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / publ(ico) flam[i]ni Po/monali [...]jur, om/nibus equestri/bus militiis func/[t]0, proc(uratori) Aug(usti)/ [...]III / [...] rc. per provin/[cias?]XXIII, proc(uratori) Aug(usti) / [ra]tionis [hereditatium?] / [proc(uratori) Aug(usti) p]r[o]vinc(iae) / [...]p]roc(uratori) [Gall]i[ar. Lug]u[dunens. Et Aquiatn[ic.] (?) / --- / [patrono][in] muni/[cipio Do]maviano /---/ patrono / pro[v]inc[iae]---] Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 102-103.

¹²⁵ N. CAMBI, 2010, 125-137.

Sl. 4. Ulomak tropeja iz Tilurija (Preuzeto iz N. CAMBI, 2010, 131.)

U Splitu se čuva ploča koja bi, prema mišljenju N. Cambija, mogla biti dio tropeja. Naime, na njoj su prikazani rimsko oružje i oprema, ali ne može se sa sigurnošću tvrditi da je dio tropeja. U Naroni je pronađen još jedan ulomak tropeja koji prikazuje pramac broda te bista žene i orao s vijencem u kandžama. Žena bi mogla biti Viktorija ili Amazonka. N. Cambi povlači paralele s Akcijskim tropejem te smatra da je ovaj postavljen u Naroni kako bi ovjekovječio Augustovu pobjedu, koji je vjerojatno bio i pater kolonije.¹²⁶

Provincijska razina štovanja u Dalmaciji je sigurno zabilježena od druge polovice 1. stoljeća, no je li postojao ranije, nije moguće reći, ali monumentalni tropeji upućuju na isticanje moći prije svega Augusta, koji i konačno osvaja područje Ilirika, te Rimskog Carstva i njegove snage, što utječe na prenošenje određenih aspekata *rimskosti* kod lokalnog stanovništva.

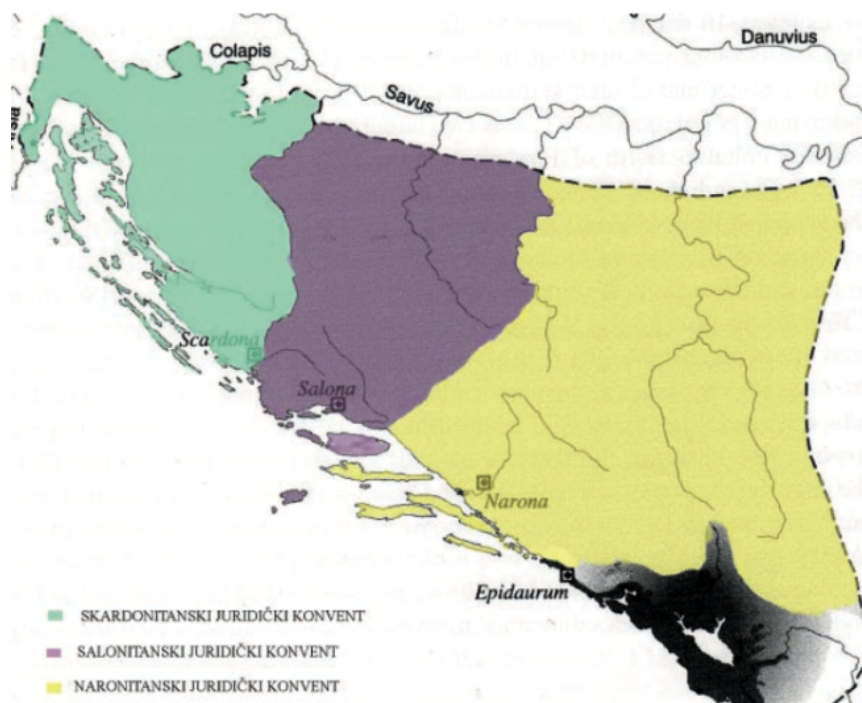
Pokrajinski carski kult u Liburniji

Na području Liburnije zabilježeni su tragovi štovanja pokrajinskoga carskog kulta, točnijeu Skardonitanskom konventu. U provinciji Dalmaciji poznata su tri sudbena konventa, uz spomenuti Skardonitanski, zabilježeni su Salonitanski te Naronitanski (Sl. 5.). To su bili administrativni okruzi u kojima je peregrinsko stanovništvo rješavalo pravne poslove, što je olakšavalo pravni ustroj provincije, a kroz njih se promicao carski kult.¹²⁷

¹²⁶ N. CAMBI, 2010, 142-145.

¹²⁷ D. DEMICHELII, 2015, 98

Skardonitanski konvent organiziran je teritorijalno i obuhvaća više *civitates*, a Salonitanski i Naronitanski organizirani su po dekurijama, odnosno po užim rodovskim zajednicama.¹²⁸

Sl. 5. Sudski konventi u provinciji Dalmaciji (Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2012, 45.)

Pokrajinsko carsko štovanje najčešće prethodi provincijskom carskom štovanju, no kod liburnskog carskog štovanja to je malo teže sa sigurnošću reći. No ono što se može sa sigurnošću reći jest da Liburnija ima poseban status u ranom principatu i rimskom osvajanju Ilirika. Naime, nakon samog imenovanja na epigrafskim spomenicima, *ara Augusti Liburnorum*, *sacerdos Liburnorum*, *civitates Liburniae* vidljivo je da se štovanje odnosi na liburnsko stanovništvo koje ima povoljan položaj u doba ranog Carstva i utemeljenja carskoga kulta. Oni su rimski saveznici, što je vidljivo i u oprostu plaćanja tributa te i u pokroviteljstvu carske obitelji u pojedinim gradovima Liburnije (*Iader*). Skardonitanski konvent obuhvaća liburnske *civitates*, prema Pliniju njih 14, te Japode kao etničku skupinu. Kako su Japodi tijekom rimskog osvajanja uzrokovali probleme, jasno je zašto se naziv Liburnija kasnije širi i na područje nastanjeno Japodima te zašto se oni ne spominju u pokrajinskom carskom kultu. Kako je Skardona na rubnom području s

¹²⁸ I. JADRIĆ-KUČAN, 2012, 43-44.

plemenom Delmata koji su dugo pružali otpor Rimljanima, vidljiv je razlog osnivanja kulta upravo na granici Liburna i Delmata.¹²⁹

Glavno pitanje ove problematike jest kada je utemeljen carski kult u Skardonitanskom konventu. Različita su mišljenja istraživača koji se bave tom temom. Neki, poput Kornemanna, smatraju da je utemeljen još u vrijeme Augusta, a Fishwick smatra da je početak potrebno smjestiti u flavijejsko razdoblje.¹³⁰ Iz doba cara Tiberija potječe natpis uklesan na bazi kipa Nerona Cezara (Sl. 6.) koji nije sačuvan, a glasi:

*Neroni Caesari / Germanici f(ilio) Ti(berii) / Aug(usti) n(epoti) Divi Aug(usti) pr[o(nepoti)] / fl(amin)i Aug(ustalis) / civitates Liburniae.*¹³¹

Sl. 6. Baza kipa Nerona Cezara (Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2012, 50.)

Natpis spominje okupljanje *civitates Liburniae* kako bi podigli kip te se može zaključiti da pokrajinsko štovanje počinje upravo u doba posvete kipa, odnosno u doba vladavine cara Tiberija. Fishwick smatra kako je to izolirani slučaj, ali drugi dokazi u Dalmaciji upućuju na suprotno - da je pokrajinsko carsko štovanje osnovano upravo za vladavine Tiberija. Primjeri koji to potkrepljuju su sljedeći. Naime, u Augusteju u Naroni

¹²⁹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 106-108.

¹³⁰ Prenosi I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 111.

¹³¹ Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2012, 50.

nađen je natpis Publija Kornelija Dolabele, koji je Tiberijev namjesnik u Iliriku, a kako je riječ o carskom svetištu, dokaz je veoma čvrst. Sličan natpis nađen je i u svetištu u Epidauru. Potomu doba Tiberija i namjesništva Lucija Voluzija Saturnina, koji nasljeđuje Dolabelu, nastaju skupine carskih kipova u Naroni, Enoni i Osoru, a natpis Tiberijeva sina Druza Cezara iz Ise govori u prilog njegovu čestom boravku u Iliriku i popularnosti kod ovdašnjeg stanovništva.¹³²

Natpisi koji potvrđuju kult Skardonitanskoga konventa spominju tri svećenika sa službom *sacerdos Liburnorum*. Prvi je Tit Turanije Sedat (*T. Turranius Sedatus*) koji je municipalni magistrat u Skardoni¹³³ kojemu podiže kip gradsko vijeće, a trošak podnosi *Iulia Maxima*, vjerojatno njegova žena. Obitelj kojoj pripada Tit Turanije Sedat, *Turranii*¹³⁴, autohtona je te poštovana i cijenjena u gradu, a Tit Turanije Sedat primio je veliku čast kad je imenovan svećenikom liburnskoga carskog kulta. Natpis glasi:

*T(ito) Turra[nio] / T(iti) f(ilio) Ser(gia tribu) Seda[to] / decurioni duo[viro?] /
Scardonis sacer[doti] / ad aram Aug(usti) Lib[urn(or)um] / huic ordo
Scardo[nitan(i)] / statuam decre[vit] / Iulia Sex(ti) f(ilia) Maxima / inpensa remi[ssa]
/ d(e) s(ua) p(ecunia) f(ecit) l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).*¹³⁵

Drugi poznati svećenik je Marko Trebije Prokul, vitez rodom iz Jadera, gdje je i nađen natpis kojemu kći podiže nadgrobnni spomenik, a koji je u Arbi bio duovir i edil:

*M(arco) Trebio / Proculo / equom publ(icum) / hab(enti) sacer(dos) Lib(urnorum)/
Ilvir(o) aedil(i) Arba(e) / Trebia M(arci) fil(ia) / Procula / patri t(estamento) p(oni)
i(ussit).*¹³⁶

Treći poznati svećenik bio je Lucije Gavije Optat (Sl. 7.) koji u čast svojoj majci Gaviji Maksimi obnavlja Liberovo svetište u Seniji. Navodi se njegova titula *sacerdos Liburnorum*, što znači da je bio svećenik zadužen za carski kult u Liburniji.¹³⁷ Njegova majka je vjerojatno bila istaknuta u štovanju kulta Libera, odakle i ova posveta koja glasi:

Lib(ero) Pat(ri) / L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um),

¹³² I. JADRIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 83-87.

¹³³ Dekurion i duovir.

¹³⁴ Librunska obitelj posvjedočena na brojnim natpisima.

¹³⁵ Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 109.

¹³⁶ Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2012, 47.

¹³⁷ M. GLAVIČIĆ, 2002, 7-9.

*immemor(iam) Gaviae / L(uci) f(iliae) Maximae matris templum / a parte dextra
aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et sedibus vetustate /
corruptum a salo restituit.*¹³⁸

Sl. 7. Natpis Lucija Gavija Optata (Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2012, 49.)

Kako je vidljivo na natpisu Tita Turanija Sedata, štovanje je vršeno na oltaru, *ad aram Augusti Liburnorum*. Ara dobiva ime po narodu na čijem se području nalazi, a takav primjer vidimo i kod are Ubijaca u Germaniji, koja također nosi ime po narodu za koji je oltar podignut. Kako je spomenuto, svećenici kulta nosili su naslov *sacerdos Liburnorum*, odnosno *sacerdos ad aram Augusti Liburnorum*. Uz Augusta je u ranijim fazama štovana i božica Roma, ali ponekad je njezino ime izostavljeno jer u zapadnim provincijama još nije bilo uobičajeno njezino štovanje, a i u izvorima je ponekad njezino ime izostavljeno.¹³⁹ Unatoč tome, moguće je zaključiti da je na oltaru u Skardonitanskom konventu uz Augusta štovana i Roma, kao što je bilo uobičajeno.

Dolaskom Flavijevaca na vlast pokrajinski carski kult je restauriran, a Vespazijan uvodi novine. Tada se, uz živućeg cara i božicu Romu, štuju i divinizirani carevi i carice. Skardona je uzdignuta na rang minicipija, a nađen je i natpis koji spominje da Skardonitanski konvent pod carem Titom postavlja natpis u čast Božanskog Augusta i Božanskog Vespazijana¹⁴⁰:

¹³⁸ Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 109.

¹³⁹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 108.

¹⁴⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 113.

*Divo Au[gusto / Divo Ves[pasiano / ex auct[oritate imp(eratoris) / T(iti) Caesari[s
Vespasiani / Augu]sti conv(entus) / Scardonis [---].*¹⁴¹

Natpis je veoma važan jer spominje božanske careve koji su najčešće štovani u svetištima, a kako je natpis velikih dimenzija te je vidljivo da je uz njega s desne strane stajao vjerojatno još jedan natpis, nije isključena mogućnost da je taj ulomak natpisa dokaz postojanja hrama Božanskog Vespazijana. Vjerojatno je, dakle, u liburnskom pokrajinskom kultu Vespazijan bio štovan za života na ari skupa sa svojim sinovima, kao što je to poznato iz Germanije (*Arae Flavie*) i Hispanije, a nastavljeno je njegovo štovanje i nakon njegove smrti i deifikacije.¹⁴² D. Demicheli donosi novi epigrafski nalaz koji bi, ako je njegovo tumačenje točno, mogao uputiti na drugačiji naziv konventa. Naime, riječ je o ploči nađenoj pri istraživanju benediktinskog samostana sv. Nikole u Trogiru. Ploča se spaja s pločom iz Skardone (Sl. 8.) te proširenom restitucijom¹⁴³ javlja se pitanje imenovanja konventa. Kako se na kraju nove pronađene ploče vidi slovo L, a ne nastavlja se na staroj ploči riječ koja bi se povezala sa slovom L, Demicheli zaključuje da treba postojati još jedan natpis s lijeve strane. To ne bi bilo neuobičajeno jer ime cara najčešće na epigrafskim spomenicima dolazi u sredini, a nova ploča sugerira postojanje sve zajedno triju natpisa. On zaključuje da bi to značilo da je ime konventa *coventus Liburnorum*, a da je njegovo središte u Skardoni, kao što je poznato iz izvora. Naveden je i primjer Hispanije gdje konvent također nosi ime naroda u genitivu množine, *coventus Asturum*, što sve navodi na mogući zaključak da je konvent uistinu nosio ime naroda Liburna.¹⁴⁴

¹⁴¹ Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 113.

¹⁴² I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 113-115.

¹⁴³ *Divo Aug(usto) e[t] / divo Vespasian[o] / ex auctoritat[e] / [imp(eratoris)] T(iti) / Caesaris divi Ve[sp(asiani) filii] Vesp(asiani)] / [Augu]sti conventus L[iburnor(um)] / Scardonis c[onsecravit?]* D. DEMICHELI, 2015, 96.

¹⁴⁴ D. DEMICHELI, 2015, 91-104.

Sl. 8. Spojeni natpisi iz Trogira i Skardone (Preuzeto iz D. DEMICHELI, 2015, 95.)

Uz navedene natpise poznate iz Skardone koji potvrđuju carsko štovanje, nađen je i natpis posvećen Veneri pobjednici. Natpis se nalazio na bazi Venerina kipa, a kako je poznato, rod Julijevaca nju štuje kao svoju božansku zaštitnicu.¹⁴⁵ Poznat je i natpis koji spominje *Augustalis*, što se može tumačiti kao služba svećenika, a ako je to tako, bila bi to potvrda da svećenici augustali ne obnašaju dužnost samo u kolonijama nego i u gospodarski snažnijim municipijima. Nokako natpis nije cjelovit, moguće je različito tumačenje.¹⁴⁶

Kako je vidljivo iz navedenih epigrafskih spomenika, pokrajinski carski kult u Liburniji odvijao se oko oltara u Skardoni, koja je središte sudskoga konventa za peregrinsko stanovništvo. Svećenik koji se brine za pokrajinski kult je *sacerdos Liburnorum*, a tri poznata svećenika su Tit Turanije Sedat, Marko Trebije Prokul i Lucije Gavije Optat. Kult je vjerojatno utemeljen u vrijeme Tiberija, a dodatno je proširen u vrijeme Flavijevaca.

¹⁴⁵*Veneri / Vitrici / sacrum / S. L. L. T.*, I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 116.

¹⁴⁶[---] / [Au]gustalis / [S]atria Felicla / [Sat]ria M(arci) f(ilia) Secunda / v(otum) s(olveruny) l(ibentes) m(erito), I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 117.

Municipalni carski kult u Liburniji

U municipijima je carski kult drugačije organiziran nego onaj na provincijskoj ili pokrajinskoj razini. Dok je provincijsku i pokrajinsku razinu štovanja pokrenuo izravno car i najčešće su jednako uređene, municipalna razina štovanja je mnogo slobodnija. Nju supotaknuli carevi, ali je raznolika i ima vlastiti razvoj često različit od municipija do municipija. Imenovanje svećenika je različito, od *flamen*, *sacerdos* do *flaminica* za carice i deficirane članice carske obitelji, a poznati su i seviri, seviri augustali, kolegiji koji se brinu za carski kult u municipijima. Kult je također bio uređen posebno za građane te posebno za oslobođenike, a biti svećenik carskoga kulta značilo je uspeti se na društvenoj ljestvici i do viteškog staleža. U mnogim gradovima u Liburniji zabilježeni su tragovi carskog štovanja iz različitih razdoblja principata (Sl. 9.).

Sl. 9. Karta zabilježenog municipalnoga carskog kulta u Liburniji

Alvona

Grad smješten na Istarskom poluotoku u vrijeme cara Tiberija postaje municipij, a područje je zbog blizine italskog polutoka brzo romanizirano. Poznat je natpis koji se podiže u čast Antonina Pija ili Lucija Vera.¹⁴⁷

Poznat je i kasniji natpis koji se podiže budućem caru Filipu Arapskom, gdje se spominje njegova titula *princeps iuventutis*, što znači prvak mladeži. U vrijeme cara Augusta i na njegovu inicijativumladi se počinju okupljati u kolegijima kako bi se promicale rimske vrijednosti i povezali svi slojevi društva na čelu s princepsom. *Princeps iuventutis* titula je koju otada nose pripadnici carske obitelji, kao što je slučaj i u ovome primjeru.¹⁴⁸

Tarsatica

Današnji grad Rijeka ili antička *Tarsatica*, a prije toga prapovijesno naselje, smjestila se u Hrvatskom primorju na uskom obalnom području koje od zaleđa s jedne strane odvaja Učka, a s druge Velebit. Zbog svoje uvučenosti u zaljev ima iznimno pogodan položaj. Naime, blizina Istre i alpskog prostora te s druge strane Gorskog kotara i pristup Panoniji čine ovo područje pogodno za razvoj, a kada se ubroji i pomorski položaj, jasno je koju važnost takav grad može imati. Pitanje je stjecanja municipaliteta Tarsatike, a L. Margetić, A. Degrassi i M. Suić tvrde da postaje municipijem u doba Flavijevaca, dok J. Wilkes i J. Medini, kako prenosi M. Blečić, smatraju da taj status dobiva u vrijeme Augusta, kada je upisana u *tribusSergia* te počinje urbanizacija postojećeg naselja.¹⁴⁹

Carski kult u municipiju *Tarsatica* posvjedočen je natpisom¹⁵⁰ Gaja Notarija Sekunda, svećenika s titulom *sacerdos Augusti*, a koji je obavljao i dužnost duovira. Kako se brinuo o kultu živućeg cara, uobičajeno je da se uz cara štuje božica Roma, koja ovdje nije imenovana. Razlog slobodnijeg imenovanja jest taj što su o njemu odluke donosile gradske vlasti koje su mogle izglasati da se u imenovanju izostavi Roma iako se vjerojatno štovala uz živućeg cara, kao što je to bilo uobičajeno.¹⁵¹

¹⁴⁷*Imp(eratori) Caesari, Div[i] / Antonini fil(io), Div[i] Ha] / drian(i) nepoti, D[ivi] / Traiani Part(hici) prof[nepoti] /?]* Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 129.

¹⁴⁸*M. Iulio / Severo / Filippo / nobilissimo / Caesari / nobilissimi / mo principi / iuventutis, / res publica / Albonessi / um* Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 129.

¹⁴⁹M. BLEČIĆ, 2001, 76-78.

¹⁵⁰*C. Notario / Vettidiano / Secundo / IIvir(o) iur(e) dic(undo), / sac(erdoti) Aug(usti), / fratri, / T. Vettidius Nep[os] / t(estamento) f(ieri) i(ussit). / L(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)* Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 130.

¹⁵¹I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 130-131.

Senia

Antička *Senia*, današnji Senj, svojim položajem ispod prijevoja Vratnika na Velebitu zauzima važnu ulogu u osvajanjima Ilirika, ali i općenito u prodoru s mora u kopno i zaleđe. Najvjerojatnije upravo iz Senije August, tada Oktavijan, kreće u pohod u unutrašnjost Ilirka, gdje su Japodi i Delmati pružali otpor. Municipalni status stječe vjerojatno u vrijeme Augusta, kada je upisana u *tribusSergia*.¹⁵²

Već je spomenut natpis Lucija Gavija Optata koji u čast svojoj majci, Gaviji Maksimi, obnavlja Liberovo svetište čija je ona bila štovateljica (Sl. 7.). Imenovan je kao *sacerdos Liburnorum*, a tu je funkciju obnašao u Skardoni.¹⁵³ Svećenička služba koju je obnašao bila je ona pokrajinskoga carskog kulta.

Municipalni carski kult dokazan je dvama natpisima augustala, kolegija carskoga kulta koji se brine o kultu Genija i numena Augusta. Prvi natpis imenuje Lucija Valerija Agatopa¹⁵⁴ koji je zbog svojih zasluga prvi dobio dekurionska obilježja, a kako se po drugom natpisu zna da osoba ista imena gradi ili popravlja vijećnicu, moguće je da je upravo to razlog. Gradsko vijeće Senije odobravalo je izbor počasnih augustala te dodjelu *ornamenta decurionalia* koja se spominje u natpisu. Dekurionska obilježja bila su, među ostalim, počasna stolica te nošenje toge s grimiznim rubom. Bio je iz reda oslobođenika i dekurionskim počastima dosegnuo je vrh svoga društvenog uspona. Spomenik podiže Valerija Montana, njegova supruga, i datira se u 2. stoljeće.¹⁵⁵ Kognomen *Agathopus* govori o njegovu mogućem grčkom podrijetlu, što je u Seniji često jer je to bila iznimno prometna luka.¹⁵⁶

Drugi natpis spominje augustala Lucija Aurelija Viktora¹⁵⁷ koji je najistaknutiji u tom kolegiju te od grada Senije dobiva počasna dekurionska obilježja. Oslobođenik je Aurelija iz Ekva. Nakon smrti gradsko vijeće dodjeljuje mu posebno mjesto za podizanje spomenika. Datira se u prvu polovicu 3. stoljeća.¹⁵⁸

¹⁵² M. ZANINOVIĆ, 1984, 31-32.

¹⁵³ *Lib(ero) Pat(ri) / L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um), immemor(iam) Gaviae / L(uci) f(iliae) Maximae matris templum / a parte dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a salo restituit* I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 135.

¹⁵⁴ *L(ucio) Valerio / Agathopo, / Aug(ustali), huic ord(o) / Seniensium / ornament(o) decur(ionalibus) / primo decrevit. / Valeria Montana / coniug(i) opt(imo) / L(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 132.

¹⁵⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 132-134.

¹⁵⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 33.

¹⁵⁷ *L(ucio) Aurelio / L(uci) l(iberto) Victori / domo Aequo, / Aug(ustali) et Seniae / sac(erdoti) prim(o) corp(or)is / Augustalium, / ornat(o) ornam(entis) / decurionalib(us) / Plebs Seniensium, / aere conlato / curant(e) Aur(eliae) Secund(ae)* Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 133.

¹⁵⁸ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 134.

Arba

Antičko naselje *Arba* razvija se na prostoru današnje jezgre grada Raba. Arheološkim istraživanjima vidljivo je kako je do danas zadržana antička urbanistička struktura. Antički bedemi grada Arbe sagrađeni su u vrijeme cara Augusta, točnije 10. g. pr. Kr., što je epigrafski potvrđeno, a vjerojatno tada stječe i municipalitet.¹⁵⁹ Poznato je nekoliko uglednih autohtonih obitelji koje vode upravu i obnašaju funkcije duvira i edila.

U doba dinastije Severa grad doživljava procvat kada se u gradu postavljaju carski kipovi. Kipovi nisu sačuvani, ali jesu natpisi na njihovim bazama.¹⁶⁰ Podiže ih zajednica odlukom gradskog vijeća, u čemu se očituje vjernost lokalne zajednice Carstvu. Najstarija je ona u čast cara Marka Aurelija iz 164. godine.¹⁶¹ U čast carice Julije Domne, žene Septimija Severa, postavljen je natpis odlukom gradskog vijeća.¹⁶² Poznati su i natpisi u čast cara Karakale,¹⁶³ Aleksandra Severa¹⁶⁴ (Sl. 10.) te Trebonijana Gala.¹⁶⁵

Sl. 10. Natpis na bazi kipa Aleksandra Severa (Preuzeto iz M. GLAVIČIĆ, 2009, 63.)

Apsorus i Crexa

Na otoku Cresu, na mjestu današnjeg Osora, nalazio se antički *Apsorus*, a današnji Cres je antička *Crexa*. Osor i Cres te Omišalj na Krku završne su postaje plovidbe istočnom jadranskom obalom. Iz Cresa put vodi prema Alboni, Flanoni i u zaljev Raše, a iz Osora prema uvali Budave i Valturi, odakle se išlo prema Nezakciju. Dakle, oba grada

¹⁵⁹ M. GLAVIČIĆ, 2009, 57-58.

¹⁶⁰ N. CAMBI, 1998 47.

¹⁶¹ *Imp(eratori) Caesari, / Divi Antonini fil(io), / Divi Hadriani nep(oti), / Divi Traiani Parthi/ci pronepoti, / Divi Nervae ab/nepoti, / M(arco) Aurelio Anto/nino Aug(usto), Arme/niaco, trib(unicia) pot(estate) / XIX, co(n)s(uli) III, / imp(eratori) III. / D(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 139.

¹⁶² *Juliae / Domi/nae Au/gustae, / matri ca[us]trorum. / D(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 139.

¹⁶³ *Imp(eratori) Caesar[i] / L(uci) Septim(i) Sever(i) / Pii Pertinac[is] Aug(usti) [f(ilio)] / M(arco) Aurelio Anto/nino Aug(usto) Part[hico]...* Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 139.

¹⁶⁴ *Imp(eratori) Caesari / M(arco) Aurelio Seve/ro Alexandro / Aug(usto), / Divi Magni Antonini fil(io), / Divi Severi nep(oti), pont(ifici) / maximo, trib(unicia) potest(ate), / co(n)s(uli) III, p(atri) p(atriciae). / D(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 139.

¹⁶⁵ *Imp(eratori) Caes(ari) / C(aio) Vibio / Tr[e]boni/ano Gall[o], / Pio, [Fe]l(ici), Aug(usto). / D(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 139.

nude svojevrsno raskrižje puteva, prema sjeveru s Polom, Tarsatikom, Senijom, Nezakcijem te prema jugu s Jaderom.¹⁶⁶

Municipij *Apsorus* nastaje u vrijeme cara Tiberija, a početkom carstva ovdje je smješten i dio rimske flote. Najraniji je trag romanizacije portret Oktavijana akcijskog tipa (Sl. 11.).¹⁶⁷ Nastanak tog tipa portreta spada u zadnja desetljeća stare ere.¹⁶⁸ Uz njega je u Osoru nađen i portret Druza Mlađeg, Tiberijeva sina, vjerojatno iz razdoblja Druzova boravka u Dalmaciji, kada je postalo uobičajeno da se promiču i carski nasljednici kao dio carskoga kulta. Uz dva pripisana portreta, nađen je i onaj carice ili princeze julijevsko-klaudijevske dinastije te portret cara Trajana kao jedini iz kasnijeg razdoblja, vjerojatno nastao oko 112. godine.¹⁶⁹

Municipij *Crexa* također dobiva status u vrijeme Tiberija, a kako je natpis koji tome svjedoči pronađen u mjestu Beli, pretpostavlja se da su Cres i Beli imali zajedničko vijeće i ustroj te je sjedište bilo u mjestu Beli. Poznat je portret carske osobe kojoj je lice oštećeno pa se samo može reći da pripada osobi julijevsko-klaudijevske dinastije.¹⁷⁰

Sl. 11. Portret Oktavijana akcijskog tipa (Preuzeto iz N. CAMBI, 2005, 18.)

Argyruntum

Rimski municipij *Argyruntum* nalazio se na prostoru današnjega Starigrada Paklenice, na položaju Punta na obali Velebitskoga kanala. Grad nastaje na poluotoku koji čini prirodnu luku, a smještaj podno Velebita pruža mogućnost brzog prelaska i pogodan teren za puteve prema Lici.¹⁷¹

Dva su natpisa koja spominju cara Tiberija i namjesnika provincije Lucija Voluzija Saturnina, a jedan, nađen 1908. godine, spominje i gradnju bedema i kula 34./35.

¹⁶⁶ M. ZANINOVIĆ, 2005, 16-19.

¹⁶⁷ N. CAMBI, 1998, 46.

¹⁶⁸ N. CAMBI, 2005, 19.

¹⁶⁹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 142.

¹⁷⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 143.

¹⁷¹ M. DUBOLNIĆ, 2007, 1-14.

godine.¹⁷² Drugi je nađen ranije i sličnog je sadržaja iako se ne zna što je točno tada poduzeto, ali zasigurno nešto iznimno važno za grad.¹⁷³

Grad postaje municipij u vrijeme cara Tiberija, što potvrđuje natpis posvećen carici Liviji Juliji Augusti¹⁷⁴, majci Tiberija, koji podiže *C. Iulius Sulla* u čast obavljanja službe vijećnika, što potvrđuje da je grad uređen kao municipij. Naslov *Augusta* carica dobiva nakon smrti Augusta 14. godine, a ona umire 29. godine pa je natpis vjerojatno iz godina prije njezine smrti.¹⁷⁵

Argyruntumu vrijeme namjesništva Lucija Voluzija Saturnina dostiže vrhunac te je moguće da je on bio i zaštitnik grada, a gradskom vrhuncu može svjedočiti nekropola s najpoznatijim grobovima iz polovice 1. do druge polovice 2. stoljeća.¹⁷⁶

Aenona

Antička *Aenona*, današnji Nin, smjestila se na malom pješčanom otoku u zaljevu u Ravnim kotarima. Grad je bio veoma povezan s antičkim Jaderom, a njegov se utjecaj vidi i u gradnji monumentalnoga kapitolija s hramom iz flavijevskog vremena. Izgrađen je u vrijeme Vespazijana, što govori pronađeni ulomak natpisa s pročelja hrama. Postavljen je na podiju, ima trodijelnu celu i duboki trijem te je heksastil. Prije ovoga hrama postojao je i stariji koji je bio manjih dimenzija, vjerojatno iz Augustova doba. Prema tlocrtu Ć. Ivekovića, M. Suić zaključuje da su možda carske statue bile smještene u nišama u celi, a ne u trijemu uokolo foruma. M. Suić zaključuje da je ovdje štovanje kapitolijske trijade zamijenjeno štovanjem carskoga kulta te da hram postaje *Augusteum*.¹⁷⁷ I. Jadrić-Kučan smatra da je malo vjerojatno da je to *Augusteum* jer je trodijelna cela neuobičajena za hram carskoga kulta te da enonski hram po svim karakteristikama upućuje na štovanje klasične kapitolijske trijade Jupitera, Junone i Minerve. Također smatra da natpis Vespazijana može upućivati da je njegovom zaslugom hram izgrađen.¹⁷⁸ Municipalni status stječe u vrijeme Augusta i upisuje se u *tribus Sergia*. Patron Enone bio je Publije Silije Nerva, prokonzul

¹⁷² [Ti(berius) Caesar / divi Aug(usti) f(ilius) Au(gustus) Imp(erator) pon(tifex) max(imus) / trib(unicia) / pot(estate)] XX[XVI] m(urum) / et tu(rres) dedit / L(ucio) Volusio S(aturnino) leg(ato) pro pr(aetore) / Preuzeto iz M. DUBOLNIĆ, 2007, 19.

¹⁷³ Ti(berius) Caesar / divi (Augusti) (filius) / Augustus, imp(erator), pontif(ex) max(imus) trib(unicia) / pot(estate) XXXVI ded(icavit). / L(ucio) Volusio Saturnin(o) / legato pro pr(aetore) Preuzeto iz M. DUBOLNIĆ, 2007, 19.

¹⁷⁴ Iuliae August(ae), Divi / Augusti, matri Ti(beri) Cae(saris) Aug(usti). / L(ucio) Volusio / Saturnino, leg(ato) pro pr(aetore). / C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Sulla ob (honorem) dec(urionatum), Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 144.

¹⁷⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 144.

¹⁷⁶ M. DUBOLNIĆ, 2007, 20.

¹⁷⁷ M. SUIĆ, 2003, 220-233.

¹⁷⁸ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 148.

Ilirika, a nakon njega tu ulogu preuzima Lucije Voluzije Saturnin, carski namjesnik provincije Dalmacije, te patronatstvo zadržava i nakon što prestaje biti namjesnik tijekom vladavine Tiberija, Kaligule, Klaudija do vladavine Nerona.¹⁷⁹ Njemu građani Enone podižu tri spomenika. Dva su iz vremena vladavine cara Tiberija¹⁸⁰, a jedan iz vremena nakon njegova namjesništva u provinciji kada postaje prefekt grada Rima.¹⁸¹ S natpisa je vidljivo da je Lucije Voluzije Saturnin obnašao dužnost svećenika *sodalis Augustalis* i *sodalis Titii* u svećeničkim kolegijima koji su se brinuli za štovanje cara Augusta i julijevaca u Rimu. *Titius sodales* bio je stariji svećenički kolegij koji se povezuje s jednom od tri stare rimske općine, a obnovljen je u doba Augusta, kada se kolegij brine za njegov kult. *Sodales Augustales* kolegij je patricijskih senatora koji osniva Senat u vrijeme cara Tiberija. Uz senatore obuhvaćao je i članove carske obitelji, a u čast cara organizirali su igre, žrtvovanja za deificirane članove obitelji te se brinuli za kult cara i roda Julijevaca.¹⁸²

Zasad je u Enoni otkriveno 12 monumentalnih statua, a među njima su i one koje prikazuju pripadnike julijevsko-klaudijevske dinastije. Nastaju u vrijeme Tiberija, vjerojatno potkraj njegove vladavine.¹⁸³ Od kasnijih dinastija poznati su portreti iz flavijevske dinastije, vjerojatno Vespazijana te Domicijana koji je prepravljen u Nervin portret nakon što je Domicijan doživio *damnatio memoriae*.¹⁸⁴ Kronološki najraniji je onaj Marka Agripe, vojskovođe i zeta cara Augusta te prijatelja patrona Enone Publija Silija Nerve.¹⁸⁵ N. Cambi smatra da je portret nastao u nekom istočnjačkom centru neposredno prije njegove smrti, na što upućuje *corona muralis* koju je stekao 14. g. pr. Kr.¹⁸⁶ Sljedeća skulptura sačuvana je u potpunosti u tijelu, no nedostaje joj glava. Zato postoje različita mišljenja kojem vladaru treba pripisati statuu. I. Jadrčić-Kučan prenosi kako M. Kolega smatra da pripada Augustu¹⁸⁷, a N. Cambi pripisuje ju Juliju Cezaru.¹⁸⁸ Prikazuje muškarca

¹⁷⁹ M. SUIĆ, 1981, 239.

¹⁸⁰ 1. natpis *L. Volusio [L. f(ilio) Saturnino] / co(n)s(uli), aug(uri), so[dali Augustali,] / sodali Titio, [leg(ato) pro pr(aetore) Divi Aug(usti),] / leg(ato) pro pr(aetore) Ti. C[ae]sar[is] Aug[ust]i* / [-----] Preuzeto iz I. JADRČIĆ-KUČAN, 2010, 157.

2. natpis *L. Volusio [L. f(ilio)] Saturni[no] / co(n)s(uli), auguri, [sodali] / August(ali), s[odali] / Titio, / leg(ato) Divi Aug[usti], leg(ato)] / Ti. C[ae]sar[is] / [Divi Aug]usti f(ilio), / [pa]trono* Preuzeto iz I. JADRČIĆ-KUČAN, 2010, 157.

¹⁸¹ *[L. Volusio L. f(ilio) Saturnino / / leg(ato) pr(o) pr(aetore) Divi Augusti, / leg(ato) pr(o) pr(aetore) Ti. Caesaris Aug(usti)] / [et. C.] Caesaris Au[g(usti) Germ(anici)] praefecto Urbis / patrono, d(ecreto) d(ecurionum)* Preuzeto iz I. JADRČIĆ-KUČAN, 2010, 157.

¹⁸² I. JADRČIĆ-KUČAN, 2010, 158.

¹⁸³ N. CAMBI, 2002, 130.

¹⁸⁴ I. JADRČIĆ-KUČAN, 2010, 154.; N. CAMBI, 2005, 30.

¹⁸⁵ Patronu grada *Aenone*, Publiju Siliju Nervi koji je i prokonzul Ilirika, postavlja se počasni natpis 15. g. pr. Kr. kada se potvrđuje municipalni položaj grada, I. JADRČIĆ-KUČAN, 2010, 146-147.

¹⁸⁶ N. CAMBI, 2002, 125.

¹⁸⁷ I. JADRČIĆ-KUČAN, 2010, 149.

nagog torza, u Jupiterovoj odjeći, što upućuje na već diviniziranu osobu, a kako je skulptura malo viša od Augustove, Cambi smatra da je to možda prikaz Julija Cezara, začetnika julijevsko-klaudijeve dinastije.¹⁸⁹

U Ninu je pronađena i statua Augusta koja pripada tipu Prima Porta. Prikazan je slično kao i prethodno opisana statua, kao Jupiter s plaštem prebačenim preko lijevog ramena, golog torza s vijencem od hrasta na glavi i s ispruženom desnom rukom u kojoj je vjerojatno držao pateru, a u lijevoj žezlo (Sl. 12.).¹⁹⁰

Sl. 12. August iz Nina (Preuzeto iz M. SANADER, 2008, 76.)

Uz cara Augusta, prikazan je i car Tiberije, kao augur, prekrivene glave plaštem, postavljen je vjerojatno u kasnije vrijeme.¹⁹¹ Sačuvana je i statua lika cara u togi, ali zbog nedostatka glave teško je reći kome pripada. U Ninu su nađeni i ulomci statua, jedan prikazuje gornji dio tijela, ali bez glave. Pronađene su i dvije ženske statue te N. Cambi

¹⁸⁸ N. CAMBI, 1998, 49.

¹⁸⁹ N. CAMBI, 2002, 125.

¹⁹⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 150-151.

¹⁹¹ N. CAMBI, 2005, 30.

smatra da veća, pomno prikazane draperije vjerojatno prikazuje caricu ili princezu, a druga, manja, pripadnicu carske obitelji u Izidinim haljinama lošije izrade.¹⁹²

Uz statue julijevsko-klaudijevske dinastije može se povezati natpis izveden najvjerojatnije na bazi statue u čast Druza Cezara koja je izgubljena.¹⁹³ Od julijevsko-klaudijevske dinastije poznat je i portret Kaligule i moguće mladog princa Klaudija.¹⁹⁴

U gradu Enoni, uz navedene tragove carskog štovanja, nalazimo i kolegij oslobođenika, *seviri Augustales*, koji se brinuo za svečanosti u ime cara te obnavljanje i održavanje mjesta štovanja vladara. Poznati su po imenima Gaj Tulije Ursij i Gaj Vetije Eutih.¹⁹⁵

Iader

Iader, današnji Zadar, smjestio se na polutoku koji je s jugoistočnim dijelom spojen s kopnom. Cezarova politika utjecala je i na Jader. Naime, kada postaje prokonzul Cisalpinske Galije, postaje i prokurator Ilirika jer su tada još imale zajedničku upravu. Cezar potiče osnivanje zajednica rimskih građana u konvente u Saloni i Lisosu koji se uskoro konstituiraju kao municipiji te uskoro *Salona*, *Narona* i *Epidaur* kao kolonije. Italski doseljenici krajem Republike dolaze i u *Iader*, odnosno skupljaju se zajednice rimskih građana koji su se možda organizirali u konvent te se konačno statusom kolonije ističe važnost Jadera. Pitanje je vremena osnutka kolonije - je li to bilo u vrijeme Cezarova vladanja između 46. i 44. godine pr. Kr., što je posvjedočeno u Saloni, Naroni i Epidauru, ili pak u Augustovo vrijeme kada se on spominje kao *parens coloniae*.¹⁹⁶ U svakom slučaju, carski kult u Jaderu je vrlo izražen i mnoge su njegove potvrde.

Prvi natpis¹⁹⁷ spominje Augusta kao *parens coloniae*, kada daje novčana sredstva za izgradnju bedema, a drugi je sadržajem sličan, ali spominje se i ime Tita Julija Optata koji o svom trošku obnavlja istrošene kule.¹⁹⁸ Car je imenovan *Augustus*, naslov koji dobiva 27. g. pr. Kr., pa se ovaj natpis datira malo poslije te godine. Augustovim pokroviteljstvom moguća je iskazana zahvalnost stanovnicima Jadera za pomoć Cezaru u bitki nakon Farsala

¹⁹² N. CAMBI, 2005. 32-33.

¹⁹³ *Druso Caesari / German(ici) Caesaris filio / Ti(berii) Caesaris nepoti / divi Aug(usti) pro(nepoti)* Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 153.

¹⁹⁴ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 154.

¹⁹⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 159.

¹⁹⁶ M. SUIĆ, 1981, 141-152.

¹⁹⁷ *Imp(erator) Caesar Divi filius Augustus, parens coloniae, murum turris dedit*, Preuzeto iz M. SUIĆ, 1981, 150.

¹⁹⁸ *Imperator Caesar Divi filius Augustus, parens coloniae, murum et turris dedit, Titus Iulius Optatus turris vetustate consumptas impensa sua restituit*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 160.

slanjem brodova¹⁹⁹ ili sudjelovanjem u pomorskoj bitki kod Akcija, kada Oktavijan pobjeđuje Marka Antonija i Kleopatru te time završava borbu za prevlast.²⁰⁰

Jedan od ranijih dokaza carskoga kulta vjerojatno je baza za kip ili nadgrobna ara s natpisom na koju se možda postavljao portret pokojnika. Pokojnik je dječak Lucije Tetije Epidijan kojemu otac, *Lucius Tettius Sperches* po dužnosti *VI vir Iuliales*, podiže spomenik.²⁰¹ K. Giunio smatra da je *sexviri Iuliales* carski kolegij koji je obavljao službu svećenika Božanskog Cezara, a neki smatraju da je to kolegij koji se brine za kult svih careva julijevsko-klaudijevske dinastije.²⁰² I. Jadrić-Kučan iznosi mišljenje da je kolegij sevira Julijala prvotno bio organiziran za štovanje Cezara kao bitne osobe za napredak Jadera te da se s vremenom u njihovo štovanje uključuje i car August te drugi pripadnici julijevsko-klaudijevske obitelji.²⁰³ Također, K. Giunio smatra da kolegij nastaje između 27. g. pr. Kr., kada počinje doba principata i kada se uopće počinje razrađivati carski kult koji je neke karakteristike dobio u vrijeme Cezara, i 12. g. pr. Kr., kada se na natpisu iz Narbonske Galije spominje osnutak i posveta *Arae Numinis Augusti*, gdje je propisano da se svake godine skupi šest plebejaca i vitezova koji o svom trošku pridonose žrtvu u čast cara, a zadarski je natpis prvi koji spominje kolegij.²⁰⁴

Uz kolegij sevira Julijala, češće se javljaju seviri augustali (*sexvir Augustalis*) koji nastaju nakon sevira Julijala. Kako i ime kaže, brinu se za štovanje diviniziranih augusta, a sastavljeni su od oslobođenika koji su se tako uspinjali na društvenoj ljestvici. Nakon odradenog mandata augustali bi ulazili u poseban zbor augustala imena *corpus Augustalium*.²⁰⁵ Poznati seviri augustali iz Jadera su *P. Pomponius Publi libertus Iucundus sexvir*, *Q. Dellius Quinti libertus Fuscus*, *VI vir Augustalis* te *Q. Quinctilius Optatus*, *IIII vir*.²⁰⁶ Uz njih je posvjedočeno još nekoliko natpisa koji spominju sevire, ali su fragmentarno očuvani pa im nisu poznata imena.

Kod svećenika liburnskoga pokrajinskog kulta spomenut je i jadertinski svećenik *M. Trebius Proculus* kao *sacerdos Liburnorum*. On upravlja carskim kultom u Skardonitaskom konventu, a bio je duovir i edil u Arbi. Spomenik mu diže kći u Jaderu.²⁰⁷

¹⁹⁹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 160.

²⁰⁰ M. SUIĆ, 1981,

²⁰¹ *L(ucio) Tettio / Epidiano, ann(or)um / VII. L(ucius) Te[t]tius Sper/ches, pater, VI vir / Iul(ialis), vivos (sic) posu/it. L(oc)0 d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz K. A. GIUNIO, 2013, 204.

²⁰² K. GIUNIO, 2013, 214-215.

²⁰³ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 162.

²⁰⁴ K. GIUNIO, 2013, 215-205.

²⁰⁵ M. SUIĆ, 1981, 169.

²⁰⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 169.

²⁰⁷ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 170.

Uz spomenute svećenike, u Jaderu su posvjedočene i svećenice. Poznata je sa žrtvenika Kosutija, svećenica carice Faustine, a Suić i Giunio nude različite restitucije te time i interpretacije.²⁰⁸ Štovanje carice Faustine posvjedočeno je i ulomkom arhitrava na kojem je nađen natpis *Divae Fau[stinae...]*.²⁰⁹ Dvije su carice imena Faustina, žena Antonina Pija i njezina kći koja postaje žena Marka Aurelija. Kako je poznato da je Anija Faustina, supruga Marka Aurelija, njega pratila u ratu protiv Kvada i Markomana te da tada boravi u Akvileji, vjerojatno je na jaderskom natpisu riječ o njoj. Kako je poznato da se carice štiju u svetištima, a ne na oltarima kao carevi, moguće je postojanje upravo takvog svetišta u Jaderu, čemu u prilog govori i nalaz ulomka ahitrava.²¹⁰

Uz caricu Faustinu te, prema Suićevu tumačenju, poprsje Antonina Pija,²¹¹ štovanje članova antoninske obitelji u Jaderu posvjedočeno je i natpisom koji postavlja gradsko vijeće u čast Marku Aureliju koji je u vrijeme postavljanja natpisa još nasljednik koji tek treba postati car, između 145. i 161. godine. Nakon Antonina tragovi carskoga kulta u Jaderu nisu nađeni.²¹²

Gradski forum Jadera je, kao i forum svakoga rimskog grada, bio središte života tamošnjeg stanovništva (Sl. 13.). Uz sve upravne i sudske institucije, forum je bio i okupljalište ljudi. Na njemu nalazimo mnoge dokaze carskoga kulta i njegova štovanja. Forum se razvija tijekom nekoliko stoljeća antike te je često doživljavao preinake i dodavane su mu nove građevine. Početak se stavlja još u Augustovo vrijeme, a konačni izgled dobiva u 3. stoljeću.²¹³ Okružen je komunikacijama s tri strane, na jugoistočnoj i sjeveroistočnoj strani nalazile su se *tabernae*, a u vrijeme Flavijevaca grade se trijemovi koji okružuju forum, ali su otvoreni prema kapitoliju. Isto tako je i kapitolij okružen trijemovima i otvoren prema forumu te zajedno čine veliki izduženi prostor ograđen trijemovima. Na gornjem katu trijemova nalazili su se pilastri ukrašeni protomama satira i bakhanta, a između njih na plutejima su bili amori.²¹⁴ S foruma Jadera potječu pilastri s prikazima Jupitera Amona te Gorgona (Sl. 14. i 15.).²¹⁵ Riječ je o ikonografiji u službi

²⁰⁸ ...*Co]sutiae sac[erdoti ad a]ram Divae Faustinae / [A]quileiae et Iadere / Aquileienses publice*, restitucija preuzeta iz M. SUIĆ, 1981, 169.;...*Cos]utiae Sex(ti) [f]il[ia]e]S / [f]l[am]in[ic]ae] Divae Faustinae / [A]quileiae et Iadere / Aquileienses / publice*, restitucija K. Giunio preuzeta iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 172.

²⁰⁹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 171.

²¹⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 172.

²¹¹ M. SUIĆ, 1981, 284.

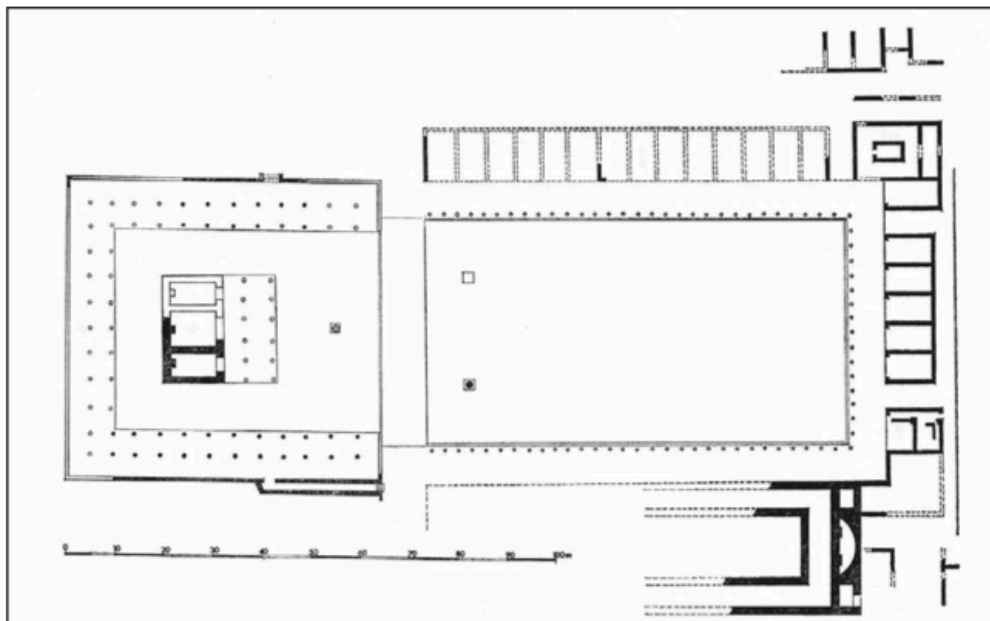
²¹² *M(arco) Aelio / Aurelio Vero / Caesari, / Imp(eratoris) Antonini / Aug(usti) Pii p(atris) p(atriciae), filio, / co(n)s(uli) iterum. / Dec(ret) dec(urionum) / publicae*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 173.

²¹³ M. SINOBAD, 2008, 228.

²¹⁴ M. SUIĆ, 2003, 245-247.

²¹⁵ N. CAMBI, 2005, 24-26.

carskoga kulta gdje se August po svojim vrlinama i veličini poistovjećuje s Aleksandrom Velikom te simboliziraju moć vladara, a uzor se nalazi u dekoraciji Augustova foruma u Rimu.²¹⁶

Sl. 13. Forum Jadera (Preuzeto iz M. SUIĆ, 1981)

Kapitolijski hram u Jaderu sačuvan je djelomično u temeljima, uzdiže se na podiju okrenut prema forumu. Hram je heksastil, a približnu visinu može dočarati sačuvani stup pročelja u punoj visini. Cela je trodijelna, posvećena kapitolijskoj trijadi - Jupiteru, Junoni i Minervi. Gradnja je započeta vjerojatno u Augustovo doba, a u doba Flavijevaca grade se trijemovi oko hrama s dva reda stupova. Ispred hrama bio je postavljen žrtvenik, a brojni arhitektonski ulomci pružaju sliku o izgledu i daju mogućnost njegove idealne rekonstrukcije.²¹⁷ M. Sinobad smatra da hram možda nije posvećen kapitolijskoj trijadi nego caru Augustu i carici Liviji. Naime, kako su na forumu pronađeni posvetni natpisi *Iovi Augusto* i *Iunonae Augustae*, on smatra da se mogu pripisati štovanju cara i carice jer nisu napisani u kapitolijskoj formuli, a koristi se epitet *Augustus* koji se povezuje s carem. Smatra da i spomenuti motiv Jupitera Amona može koristiti kao još jedan argument za štovanje cara u kapitolijskom hramu Jadera.²¹⁸ No kako znamo da je uobičajeno da se na javnim mjestima kao što je forum ističu simboli cara i carske moći te se tako ističe lojalnost zajednica, teško je to uzeti kao argument za drugačiju posvetu kapitolijskog

²¹⁶ N. CAMBI, 2002, 89-91.

²¹⁷ M. SUIĆ, 2003, 231-233.

²¹⁸ M. SINOBAD, 2008, 227-235.

hrama. Kako se hram nalazi na kapitoliju i ima uobičajene tri cele te su nađeni dokazi štovanja Jupitera i Junone, teško je govoriti o hramu carskoga kulta u Jaderu.

Sl. 14. Jupiter Amon s Foruma
(Preuzeto iz N. CAMBI, 2005, 28.)

Sl. 15. Gorgona s Foruma
(Preuzeto iz N. CAMBI, 2005, 29.)

Nedinum

U blizini Jadera smjestio se Nadin, stari *Nedinum*. Stanovnici *Neditae* i *Nedimates* oslobođeni su plaćanja tributa još od prije Augustova vremena, a upisani su u Klaudijevski *tribus*. U vrijeme namjesnika provincije Publija Kornelija Dolabele utvrđene su granice zajednice.²¹⁹

Nekolicina je tragova štovanja carskoga kulta, od kojih je najraniji natpis postavljen u čast Božanskog Nerve, dakle nakon 98. godine kada je proglašen božanstvom²²⁰, te natpis posvećen caru Marku Aureliju²²¹, caru Karakali kojem se podiže kip s bazom²²² te iz 3. stoljeća natpis s baze kipa cara Valerijana.²²³

²¹⁹ M. SUIĆ, 1981, 243.

²²⁰ *Divo Nervae / D(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 174.

²²¹ *Imp(eratori) Caes(ari) / Divi Antonini Pii filio) / Divi Hadriani nepo(ti) M(arco) Aurelio Antonino Aug(usto)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 175.

²²² *Imp(eratori) Caes(ari) M. Aurelio Antonino Aug(usto) / Imp(eratoris) Caes(aris) L. Septimi Severi / Pii Pertinacis Aug(usti) Arabici / Adiabeni Parthici Maximi fil(io) / d(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 175.

²²³ *Imp(eratori) Caes(ari) [P.] Licinio Valeriano Pio Fel(ici) Aug(usto), pont(ifici) maximo, tri[b(unicia)] potestatis co(n)s(ole) (tertium), p(atri) p(atriciae)d(ecreto) d(ecurionum)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 175.

Asseria

U blizini Benkovca, južnije od sela Podgrađe, smjestila se antička *Asseria*. Aserija zauzima važnu ulogu još u željeznodobnoj Liburniji, u rimsko vrijeme razvija se u grad, a poznato nam je da je od Augusta stanovništvo oslobođeno plaćanja tributa.²²⁴ Municipality stječe u vrijeme cara Klaudija.²²⁵ Granice zajednice utvrđene su u vrijeme Tiberija, Nerona i Vespazijana, kako prema kojoj susjednoj zajednici.²²⁶

Na forumu Aserije otkriveni su ulomci jednog arhitrava (Sl. 16.), a natpis na njemu spominje flamera Božanskoga Klaudija i gradskog magistrata Kaninija Frontona (*II vir, II vir quinquennalis*).²²⁷ Spomenik se na temelju magistrature i svećeničke službe datira u vrijeme neposredno nakon Klaudijeve smrti, dakle nakon 54. godine. On je bio pripadnik elite vjerojatno predstavnik italske doseljeničke familije. Greda je sačuvana u cijelosti, što pokazuje profilacije na krajevima, dakle natpis je potpun.²²⁸ Vjerojatno je arhitrav manjeg hrama za štovanje carskoga kulta, a Giunio iznosi mišljenje da bi to bio dio trabeacije malog svetišta *in antis*.²²⁹ A. Kurilić smatra da je greda stajala na vrlo skromnoj građevini te nudi dva rješenja - hram *in antis* i prostilni distil, navodeći primjer iz Dogleje gdje se za carski kult koristio upravo distilni hram *in antis*.²³⁰

Uz Božanskoga Klaudija, štije se i Božanska Livija, što je posvjedočeno cipusom Julije Tertule koji joj podiže kći Aruncija Severa.²³¹ Žene su počasno mogle biti proglašene svećenicama, što im je pružalo ugled u njihovim zajednicama, a one su snosile troškove održavanje kulta božanske carice.

²²⁴ M. SUIĆ, 1981, 244.

²²⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 176.

²²⁶ M. SUIĆ, 1981, 244.

²²⁷ *L(ucius) Caninius T(iti) f(ilius) Cl(udia) Fronto II vir flamen Divi Claudii II vir quinq(uennalis)*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 178.

²²⁸ A. KURILIĆ, 2008a, 31-34.

²²⁹ K. GIUNIO, 2007, 144.

²³⁰ A. KURILIĆ, 2008a, 34-43.

²³¹ *Iuliae Turi / f(iliae) Tertul[ae?] / sacerd[oti] / Divae A[ug(ustae)] / Arrunti[a.f.] Severa ma[tri?]*, Preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 177.

Sl. 16. Arhitrav pronaden u Aseriji (Preuzeto iz K. GIUNIO, 2007, 151.)

Uz Juliju Tertulu, u Aseriji je zabilježena još jedna svećenica carskoga kulta, *sodalis Baebia Saturnina*.²³² Cipus na kojem je zabilježen natpis podiže joj prijateljica *Iulia Iadestina*, koja možda pripada istom kolegiju koji se brine za kult carice.²³³

U Aseriji je nađen i jedan ulomak spomenika s natpisom [---]SAE[---] / [---]AVG[---]. On se može čitati na nekoliko načina, od službe *augur* do sevira *Augustalis*.²³⁴ Pitanje je je li to dokaz postojanja carskoga kulta i kolegija augustala, ali može se pretpostaviti da jest.

Pronađeni žrtvenik s vučicom te Romulom i Remom, koji je vjerojatno stajao na javnome mjestu, mogao bi biti dokaz carskoga kulta jer su to tipični rimski motivi koji se koriste za carsku promidžbu.²³⁵ Uređenje foruma s likovima erota s girlandom te s prikazom Dioniza također predstavlja jedan oblik carske promidžbe.²³⁶ Brončani medaljon s likom Faustine Mlađe, žene Marka Aurelija, još je jedan oblik carske promidžbe. Naime, medaljon se vjerojatno darivao tijekom proslave Nove godine za različite dobre želje, a ovdje je prema prikazima vjerojatno riječ o sreći, obilju i plodnosti zemlje. Faustina se štuje i u Jaderu, gdje je ulomkom arhitrava možda posvjedočeno svetište carice. U čast Faustine Starije i Mlađe organiziran je kult s posebno izabranim svećenicama te institucija *puellae Faustianae* koja se brinula za kćeri siromašnih Rimljana.²³⁷

²³² *Baebiae / Saturninae / Iulia Iadestina / amicae et sodali / bene meritae / viva posuit*, preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 177.

²³³ K. GIUNIO, 2007, 146.

²³⁴ K. GIUNIO, 2007, 148.

²³⁵ K. GIUNIO, 2007, 144.

²³⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 181.

²³⁷ K. GIUNIO, 2007, 148.

Varvaria

Okolo 16 km istočno od Skardone smjestila se kod današnjeg mjesta Bribira na gradini stara *Varvaria*. Bilaje upisana u tribus *Claudia*, a i u rimsko je doba kod stanovništva bila istaknuta autohtona komponenta.²³⁸

Tragovi carskoga kulta su slabi. Poznat je natpis sa žrtvenika koji spominje svećenika, *sacerdotalis*, Tura, sina Longina, datiran u 1. stoljeće.²³⁹ Podiže žrtvenik u čast boga Marsa za svoju užu familiju i kognaciju Nantanija. Pitanje je značenja *cognatio*, no mnogi su se autori pozabavili tim problemom te došli do različitih zaključaka. *Cognatio*, kod Rimljana, označava krvno srodstvo u širem smislu te obuhvaća i mušku i žensku liniju srodnika.²⁴⁰ Pojam *cognatio* spominje se kod organizacije metroačke religije. Kognacije su prvotno označavale okupljanje štovatelja Magne Mater po krvnom srodstvu, a kasnije je to prošireno te se svi vjernici smatraju povezani po vjeri.²⁴¹ Kako se Tur imenuje kao *sacerdotalis*, moguće da je bio svećenik kognacije. Nokako je oslobođenik, a za *sacerdotes* je bilo potrebno rimsko građansko pravo, vjerojatno nije bio svećenik carskoga kulta.²⁴²

Natpis podignut u čast cara Trajana pronađen u Varvariji možda može upućivati na carsko štovanje no to nije sigurno.²⁴³

Burnum

Vojni logor Burnum smješten je na području liburnskih Burnista u Ivoševcima kod Kistanja. Plinije ističe Burnum kao ilirski grad oko kojeg su se vodile bitke, a nakon rimskog osvajanja cijelog područja podiže se legijski logor u kojem boravi do 9. godine legija *XX. Valeria Victrix* koja se premješta na rajnski limes, a zamjenjuje ju XI. legija, *Claudiapiafidelis* koja u Burnumu boravi do izbivanja građanskog rata 68. godine. Nakon odlaska legije dolazi III. legija *Flavia felix*, a tijekom prvog stoljeća je, uz legije, boravilo i nekoliko auxilijarnih postrojbi. Naselje živi na gradini i nastavlja suživot s vojskom,

²³⁸ M. SUIĆ, 1981, 246.

²³⁹ *Marti sac(rum). / Turus, Longini f(ilius), / dec(urio) et sacerdotali(s), / pro suis et cognation(e) / Nantania, / de suo (fecit). V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 183.

²⁴⁰ A. KURILIĆ, 2008, 46.

²⁴¹ J. MEDINI, 1993, 15.

²⁴² I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 183-185.

²⁴³ *[Imp(erator)S Caesa[r N]erva / [Traianu]s Aug(ustus) G[erm(anicus) po]htif(ex) m[axim(us)] / [tr(ibunicia) pot(estate) II co(n)s(ul) ite]rum*, preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 185.

alibez autonomije dok ne stekne municipalitet u prvoj polovici 2. stoljeća.²⁴⁴ O tome svjedoči natpis iz vremena cara Hadrijana.²⁴⁵

Car Klaudije u logoru gradi novi principij nakon što je XI. legija odbila sudjelovati u uroti protiv cara, pa tada legija i dobiva počasni naziv *Claudia pia fidelis*. Nađeni su natpisi koji svjedoče o nekoj gradnji u logoru u tim godinama. Moguće je da je tada i izgrađeno carsko svetište, no to zasad nije nađeno. Nakon odlaska XI. legije i dolaska III. legije car Vespazijan daruje legiji amfiteatar koji je završen 76./77. godine te se tada na ulaz postavlja njegov natpis.²⁴⁶ Vjerojatno su vojnici štovali cara te u amfiteatru organizirali različite igre njemu u čast. Nakon odlaska legija, u doba Trajana, gradi se bazilika na području principija, odakle je postavljena arhitektonska greda s natpisom u kojem se spominje ime cara Trajana.²⁴⁷

Uz carski kult, odnosno carsku promidžbu povezuje se reljef s vučicom, Romulom i Remom povezan s julijevskom familijom, odnosno njihovim božanskim pretkom Enejom. Zajednički motiv je brižna majka, a August ističe takve motive kako bi istaknuo svog pretka Cezara i obiteljsko ime. Osim toga, pojavljuje se i reljef s erotom i Gorgonom koji se povezuju s carskom promidžbom.²⁴⁸

²⁴⁴ M. SINOBAD, 2009, 9-13.

²⁴⁵ *[Imp(eratori)] Caes[ari] / [Div]i Traian[i] / [Par]thici f(ilio), Divi / [Ne]rvae nepoti, / [Trai]ano Hadriano / [Aug(usto)] pont(ifici) max(imo) / [trib(unicia)] pot(estate) II, co(n)s(ole) II, p(atri) p(atriciae) / D(ecreto) d(ecurionum)*, preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 190.

²⁴⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 186-189.

²⁴⁷ *Imp(eratori) Caesari divi Nervae f(ilio) / Nervae Traiano Optimo / Aug(usto) Germ(anico) Daccio pont(ifici) max(imo) / trib(unicia) pot(estate) XVII imp(eratori) VI co(n)s(uli) VI p(atri) p(atriciae)*, preuzeto iz I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 189-190.

²⁴⁸ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 185-189.

Zaključak

Promatranje kultova i njihova analiza kompleksan je problem, a promatranje kultova kroz sferu romanizacije još je složeniji problem. Romanizacija koja je tradicionalno prikazivana kao jednostavan, jednolinijski i homogen proces više nije tako prihvaćena te toj temi treba pristupiti iz drugačijega kuta. Rimsko Carstvo i sve što ono predstavlja, uz 'rimske' vrijednosti i način života, nije samo osvajanjem i nametanjem svojeg romaniziralo stanovništvo koje se s vremenom potpuno prilagodilo tom stranom utjecaju, čime bi posao bio završen. Utjecaji su zasigurno morali biti obostrani, a i ne postoji jedan univerzalni način kako se stanovništvo prilagodilo ili kako je izvršena romanizacija. Osim toga, rimsko osvajanje jadranskog područja nije bilo ujednačeno, a ni rimsko društvo koje je osvajanjem ovog područja širilo svoj utjecaj nije bilo homogeno.

Autohtone zajednice su prije dolaska Rimljana imale svoje vrijednosti, običaje, tradiciju i sve što ih je činilo zasebnom kulturom. U željezno doba na jadranskoj obali i u unutrašnjosti društvena situacija nije bila ujednačena te zajednice koje su ondje obitavale nisu imale izraženu svijest o zajedničkoj pripadnosti nekoj većoj društvenoj zajednici ili narodu. Dakle, iz analize autohtonih kultova u Liburniji vidljivo je da je svaka zajednica imala svoj način izražavanja različitih kultova, prije svega plodnosti. Latra i Sentona jedine su poznate po štovanju više zajednica, iako je Latra, kada se promotri, ograničena na Nadin i područje srednje Liburnije, a Sentona je poznata s Kvarnera. Ostala božanstva, poput Anzotike koja je poznata samo iz Enone ili Irija iz Flanone, ostala su ograničena isključivo na uska područja lokalnih zajednica. Iz toga proizlazi da je svaka zajednica, ili nekoliko susjednih, imala svoj izraz općeg kulta plodnosti.

Ono što otežava proučavanje autohtonih kultova i utjecaja romanizacije na njih jest to što su nam svi autohtoni kultovi poznati samo iz rimskog vremena, pisani u rimskoj formi i prikazivani na rimski način. Ponegdje su vidljivi autohtoni elementi, prije svega u imenima zavjetodavaca, potom kod Silvana i kod odjeće prikazivane u njegovu kultu, kao što je vidljivo kod nimfi iz njegova kruga. Silvan je važna spona za utvrđivanje procesa romanizacije i promjena koje su se događale. Prije svega su važni likovni prikazi Silvana kojih nema kod drugih autohtonih božanstava osim prikaza Venere Anzotike. Važno je zapitati se kako možemo biti sigurni da ti prikazi uistinu prikazuju božanstva koja su bila autohtona i potom prilagođena rimskom načinu prikazivanja. Izvorno autohtonih prikaza nemamo, ne znamo ni jesu li se božanstva prikazivala na način kako je to kod Rimljana ili

Grka. Kako uopće odrediti sadržaj autohtonoga kulta koji je poznat samo iz rimske (grčke) forme? Je li moguće da je lokalno stanovništvo Liburnije ostvarivalo svoj identitet u novom poretku upravo kombiniranjem autohtonih kultura s globalno prihvaćenim načinom prikazivanja kultura u mediteranskom svijetu? Prihvatanjem rimskih vrijednosti izražavali su svoj individualni identitet kombinirajući autohtono i rimsko u jednom od najizraženijih pokazatelja društvene i etičke individualnosti, u religiji.

Dakle, tako bi se jednom razjedinjeno stanovništvo povezalno i predstavilo 'globalno' u mediteranskom svijetu s prihvaćenim obrascima. Stav da su Rimljani nametnuli svoje vrijednosti, a osvojeni su bili pasivni primatelji njihove kulture (koja je daleko od ujednačene i definirane) ipak je spreman za promjene. Lokalno stanovništvo je daleko od pasivnog, ono se prilagođava novom vremenu, a u razvijanju identiteta uvodi i svoje osobitosti. Religija kao izraz identiteta postaje oruđe izražavanja autohtonih zajednica na širem prostoru na razumljiv način novom svijetu čiji su dio postali.

Početak principata i Augustova vlada unose mnoge novine u život naroda Rimskog Carstva. Kako bi učvrstio svoju vlast kao car, August je nastavio put kojim je krenuo njegov prethodnik, Julije Cezar. Ističući ime svoje dinastije te uzdizanjem imena iznad drugih postiže stvaranje kulta oko svoje osobe. Carski kult počinje svoj razvoj od vremena Julija Cezara, ali njegov potpuni početak vidimo u Augustovoj vladavini, kada se postavljaju temelji za daljnji razvoj kulta. Štovanje carskoga kulta bio je izvrstan alat za pacificiranje tek osvojenih područja, tako se susrećemo s pokrajinskim carskim kultom u Hispaniji na oltarima imena *Arae Sestianae*, koji su utemeljeni za tri hispaniska konventa. Nakon što bi se pokrajinski kult proširio na nova područja te pomogao u promicanju rimskog identiteta kult bi se proširio na razinu provincije. To nije moralo uvijek biti pravilo, ali vidi se određeni uzorak u osnivanju različitih razina štovanja. Osnivanjem oltara na kojima se obavljalo štovanje, autohtonom stanovništvu sada u sastavu rimskog Carstva pokazivala se snaga i moć vladara te kako mogu pripadati velikoj, moćnoj sili. Romanizacija se širila i naseljavanjem rimskog stanovništva na naseljena područja te bi se davale povlastice i ugled stanovništvu koje je prihvatilo različite službe svećenika i magistrata u svojim zajednicama. Tako bi se lokalna elita uključila u život Carstva i pomogla daljnjem proširivanju rimskog načina života na ostalo stanovništvo.

Na području Liburnije stvari su tekle lakše. Naime, Liburni su s nekim poteškoćama ušli u sastav Rimskog Carstva, ali nije bilo toliko problematično kao kod Delmata i Japoda koji su bili vrlo ratoborni. Poznato je i sudjelovanje liburnskih lađa u ratovima na strani Cezara i Oktavijana, a može se istaknuti Jader čije se lađe spominju u izvorima kao pomoć

Cezaru. To je moguće i zbog tada već velikog broja naseljenih rimskih stanovnika, koji su preuzeli glavnu riječ u upravljanju gradom. Poznat nam je liburnski pokrajinski carski kult u slopu Skardonitanskoga konventa koji je bio organiziran za peregrinsko stanovništvo. U prilog tome govore nam sačuvani natpisi koji imenuju *sacerdos Liburnorum*, odnosno liburnske svećenike carskoga kulta. Kako su u sklopu Skardonitanskoga konventa, uz liburnske zajednice bili uključeni i Japodi, a imenovani su samo liburnski svećenici, vjerojatno je da su Japodi bili isključeni iz pokrajinskoga carskog kulta. Najranije što se zasad može smjestiti početak pokrajinskoga carskog kulta u Sardonitanskom sudskom konventu je u doba Tiberija, kada se podiže kip za Germanikova sina, Nerona Cezara.

U samoj provinciji Dalmaciji poznat nam je natpis iz Zenice koji imenuje svećenika provincije Dalmacije, a datira se u drugu polovicu 1. stoljeća, što je dokaz da je u to vrijeme postojala organizirana provincijska razina štovanja. Poznati tropeji iz provincije govore u prilog provincijskoj razini štovanja jer uz to što ističu snagu i moć rimskog Carstva, oni izazivaju strahopoštovanje kod pokorenog stanovništva. Naime, tropeji prikazuju pokorene narode pod deblom ukrašenim vojnom opremom i oružjem. Takav je ulomak nađen i u Tiluriju, rimskom vojnom logoru.

Na municipalnoj razini carski kult bio je podložniji različitim interpretacijama te do izražaja dolaze različitosti lokalnih zajednica. Kako je bilo uobičajeno da se za svećenike carskoga kulta više koristi naziv *sacerdos*, a *flamen* više za osobne svećenike diviniziranih careva, u municipijima se pojavljuju podjednako. Česti su i kolegiji carskoga kulta koji su stanovništvu pružali napredovanje u društvenim krugovima te čast. Izražavanjem lojalnosti caru gradovi su mogli imati različite povlastice, od gradnje zidova, javnih građevina do hramova. Na području Liburnije u mnogim municipijima zabilježeno je štovanje carskoga kulta, uz uobičajene svećenike. Na mjestima kao što su Jader i Aserija moguće je i postojanje hramova za štovanje carskoga kulta, a o namjeni hrama u Enoni oko kojeg su nađene brojne carske skulpture vode se rasprave.

Carski kult i isticanje cara bili su alat prenošenja rimskih vrijednosti i političke moći. Pokazivala se moć Carstva, cara te jedinstvo rimskoga naroda (o čemu se još može raspravljati). Nakon osvajanja njihovih područja neki su se narodi bunili te su, da bi ih se pacificiralo, uz oltare namijenjene carskom kultu organizirane igre i slavlja te su se slavili moć cara i Carstva, a stanovništvo je moglo vidjeti jedinstvo Carstva i njegovih naroda unatoč različitom podrijetlu. No upitno je koliko je to uistinu bilo tako. Romanizacija nije tekla jednolinijski, mnogi su utjecaji i okolnosti imali ulogu u tome da se neko stanovništvo romanizira, a glavno je pitanje kako uopće znati kada je netko romaniziran u

potpunosti i je li uopće postojalo potpuno romanizirano stanovništvo. Kada 'autohtono' stanovništvo gubi ono što ga odvaja te kada i postaje li uopće u potpunosti 'rimsko' stanovništvo? Pitanje 'rimskoga' je i pitanje identiteta koji je bio podložan promjenama tijekom stoljeća. Identitet, u ovom slučaju 'rimski', nije statičan i nepromjenjiv pojam koji možemo uzeti kao mjerilo 'romanizacije' i odvajanja različitog stanovništva. Umjesto da govorimo o završenoj 'romanizaciji', možemo govoriti koliko je vidljiva kulturološka promjena u određenim aspektima proučavanja kulture kao što su način pokapanja, religija... Rimsko Carstvo je velika politička institucija koja okuplja brojne identitete i etnicitete pod jednu vladavinu. Pitanje identiteta je kompleksno i zbog toga ga ne možemo pojednostavljivati. Naime, identitet je skup različitih elemenata koji definiraju osobu kao što su spol, dob, status, zanimanje i slično. Neki od tih elemenata mogu biti promjenjivi, ovisno o situaciji u kojoj se osoba nalazi, i zbog toga je identitet fluidan. Isto tako, ljudi sami biraju način na koji će izražavati svoj identitet i zbog toga on nije nužno vezan uz etnicitet. Kada problem sagledamo na ovaj način, jasno je da nije moguće jasno definirati 'rimski' identitet ili onaj 'autohtoni' te da je praktički nemoguće definirati kada jedan prestaje, a drugi počinje. Činjenica je, međutim, da postoje elementi materijalne kulture koje možemo pratiti u cijelome Carstvu kao što su arhitektura, keramika, natpisi i slično. Ipak, u istom razdoblju diljem Carstva pronalazimo mnogo elemenata materijalne kulture koji su karakteristični samo za uži lokalni prostor, ali koji također pripadaju 'rimskoj' materijalnoj kulturi. Upravo je to najbolji pokazatelj da 'rimski' identitet nije homogena cjelina koja je posvuda jednaka te ga je potrebno proučavati isključivo na lokalnoj ili regionalnoj razini.

Izvori

Aug., Res Gestae – Oktavijan August, *Djela Božanskog Augusta*, Zagreb, 2007. (prijevod R. Matijašić)

Literatura

BEKAVAC, S., 2011 – Silvan u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 104, Split, 151-166.

BLEČIĆ, M., 2001 – Prilog poznavanju antičke Tarsatike, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 3.s*, 24, 65-122.

CAMBI, N., 1980. – Enonska Venera Anzotika, *Diadora*, 9, Zadar, 273-279.

CAMBI, N., 1998 – Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 4, 45-61.

CAMBI, N., 2002 – *Antika*, Zagreb

CAMBI, N., 2005 – *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split

CAMBI, N., 2010 – Rimski vojni tropeji u Dalmaciji, *ADRIAS*, 17, 125-150.

COLLINGWOOD, R., 1936 – *Roman Britain*, Oxford

ČAČE, S., 2006 – South Liburnia at the Beginning of the Principate, *Les routes de l'Adriatique antique*, Bourdeaux-Zadar

ČAČE, S., 2007 – Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5, 39-82.

DEMICHELI, D., 2015 – *Conventus Liburnorum, conventus Scardonitanus*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108, 91-108.

DOMIĆ-KUNIĆ, A., DŽINO, D., 2013 – *Rimski ratovi u Iliriku*, Zagreb

DUBOLNIĆ, M., 2007 – *Argyrintum* i njegov teritorij u antici, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, 1-58.

DŽINO, D., 2012 – The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 45, Zagreb, 261-279.

DŽINO, D., 2012b – Contesting identities of pre-Roman Illyricum, *Ancient East and West*, 11, Leuven

- GIUNIO, K., 2007 – Carski kult u Aseriji, *Asseria*, 5, 139-164.
- GIUNIO, K., 2013 – Kolegij sevira Julijala i začeci carskog kulta u rimskom Zadru (*Iader*), *Archaeologica Adriatica*, 7, 199-219.
- GLAVAŠ, V., 2015 – *Romanizacija autohtonih civitates na prostoru sjevernog i srednjeg Velebita*, doktorski rad, Zadar
- GLAVIČIĆ, M., 2002 – Kult Libera u antičkoj Seniji, *Senjski zbornik*, 29, 5-28.
- GLAVIČIĆ, M., 2009 – Magistrati i uglednici Arbe, *Senjski zbornik*, 36, 57-66.
- HAVERFIELD, F., 1915 – *The Romanization of Roman Britain*, third edition, Oxford
- HINGLEY, R., 2000 – *Roman Officers and English Gentlemen*, London i New York
- HINGLEY, R., 2005 – *Globalizing Roman Culture*, London i New York
- JADRIĆ, I., MILETIĆ, Ž., 2008 – Liburnski carski kult, *Archeologia Adriatica*, 2, 75-90.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2010 – *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorski rad, Zadar
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2012 – Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 105, 41-66.
- JANKOVIĆ, M. A., 2013 – Koncept romanizacije Teodora Momzена i njegova uloga u konstituisanju rimskih arheologija Zapadnog Balkana, *Етноантрополошки проблеми*, н. с. год. 8. св. 3, 747-762.
- KURILIĆ, A., 2008 – *Ususret Liburnima, Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*, Zadar
- KURILIĆ, A., 2008a – Promišljanja o munificijenciji flamera Božanskog Klaudija u Aseriji, *Asseria*, 6, 19-50.
- MATIJAŠIĆ, R., 2013 – Klasični kultovi, autohtona vjerovanja i romanizacija, *Signa et litterae IV, Mythos – cultus – imagines deorum*, Zagreb, 61-70.
- MATIJAŠIĆ, R., 2014 – Istra, Dalmacija i Panonija u rimsko doba – povijesni pregled, *Klasični Rim na tlu Hrvatske*, Zagreb, 31-36.
- MATTINGLY, D. J., 2011 – *Imperialism, power and identity: Experiencing the Roman Empire*, Princeton
- MEDINI, J., 1984 – Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi*, 5, god. 17, 7-32.

- MEDINI, J., 1984b – Latra - dea Neditarum, *Duhovna kultura Ilira*, Posebna izdanja ANUBiH, 67(11), Sarajevo, 223-243.
- MEDINI, J., 1993 – Kult Kibebe u antičkoj Liburniji, *Senjski zbornik*, 20, 1-32.
- MILETIĆ, Ž., 2007 – Prikaz Dioskura na brončanoj pločici iz Aserije, *Asseria*, 5, 165-196.
- MILLETT, M., 1990 – *The Romanization of Britain: an essay in archaeological interpretation*, Cambridge
- MOMMSEN, T., 1909 – *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian*, London
- RAKNIĆ, Ž., 1965 – Kulna slika Silvana s područja Liburnije, *Diadora*, 3, Zadar, 85-90.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989 – *Iliri i antički svijet*, Split
- REVELL, L., 2009 – *Roman Imperialism and Local Identities*, Cambridge
- ROSS TAYLOR, L. 1975 - *The Divinity of the Roman Emperor*, Connecticut
- SANADER, M., 2008 – O antičkim kultovima u Hrvatskoj, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 101, Split, 157-186.
- SINOBAD, M., 2008 – Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica*, 31, 221-263.
- SINOBAD, M., 2009 – Burnum, rimska vojska i Jupiterov kult, *God. Titius*, 2, 2, 9-26.
- SUIĆ, M., 1968 – *Nin – problemi arheoloških istraživanja*, Zadar
- SUIĆ, M., 1981 – *Zadar u starom vijeku*, Zadar
- SUIĆ, M., 2003 – *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb
- ŠAŠEL KOS, M., 1999 – *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana
- WEBSTER, J., 2001 – Creolizing the Roman Provinces, *American Journal of Archaeology*, 105, 2, 209-225.
- WELLS, P. S., 1998 – Identity and Material Culture in the Later Prehistory of Central Europe, *Journal of Archaeological Research*, 6, 3, 239-298.
- WOOLF, G., 1998 – *Becoming Roman: the Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge
- ZANINOVIĆ, M., 1984 – Stanovništvo velebitskog podgorja u antici, *Senjski zbornik*, 10-11, 29-40.

ZANINOVIĆ, M., 2005 – *Apsorus* i *Crexa* na Jadranskom putu, *Senjski zbornik*, 32, 5-24.

ULOGA RELIGIJE U ROMANIZACIJI LIBURNIJE

Sažetak

Na temelju nalaza religijskog karaktera u antičkoj Liburniji u radu se donosi pregled razvoja i socio-kulturne evolucije romanizacije. Uz prvotno definiranje pojma romanizacija te povijesni pregled razvoja od prve upotrebe do danas, nastavlja se s raščlanjivanjem nalaza koji su izravno vezani uz taj proces. Razmatraju se autohtoni kultovi koji su poznati iz vremena nakon rimskog osvajanja u rimskoj formi štovanja tecarski kult kao službena državna religija. Također, obrađuju se kultovi koji su doživjeli rimsku interpretaciju nedugo nakon rimskog osvajanja i osnivanja provincije Dalmacije. Ovim radom daje se pregled razvoja religije prožimanjem autohtonih i rimskih elemenata na području Liburnije.

Ključne riječi: romanizacija, autohtoni kultovi, carski kult, Liburnija, Rimsko Carstvo

THE ROLE OF RELIGION IN THE ROMANIZATION OF LIBURNIA

Abstract

The work reviews finds of religious nature in Liburnia in order to study the process of romanization and its development. Firstly, the term romanization is defined with its development from the beginning of romanization studies and then comes the study of finds directly connected to the process. In the first part the native cults that are attested since Roman conquest are reviewed, after which the imperial cult is studied as one of the aspects of the official Roman religion. Also, the native cults that suffered Roman interpretation are reviewed in order to show the coming together of native and Roman elements in Liburnia.

Keywords: romanization, native cults, imperial cult, Liburnia, Roman Empire

